

KATTEGAT-SKAGERRAK
PROJEKTET
MEDDELELSER
nr 6 - 1984

Projektet om Kattegat-Skagerrak-regionens kulturudvikling under 1800-tallet er et tværvidenskabeligt forskningsprojekt i et samarbejde mellem universiteterne i Göteborg, Oslo, Bergen, Aarhus og Århus; Agder Distriktsløgskole; museerne i Uddevalla, Kristiansand, Randers og Grenå; arkiverne i Arendal, Hjørring og Skagen; Statsarkivet i Kristiansand og folkmusikarkivet i Bergen.

Det er projektets mål under højled at analysere ændringerne i hverdagskulturene i regionen fra begyndelsen af Århundredet til slutningen. Dette arbejde foregår i en række arbejdsgrupper, der hver især tager sig af 1) den økonomiske udvikling, 2) fiskeriets ændringer, 3) kommunikationsforhold, 4) migration, 5) vækkelsel og foreningsdannelser og 6) mødet mellem borgerkultur og almuekultur.

Projektets sekretariat findes på Aalborg Universitetscenter og adres-
sen er:

Kattegat-Skagerrak-projekt

AUC

Poetikay 159

DK-9100 Aalborg

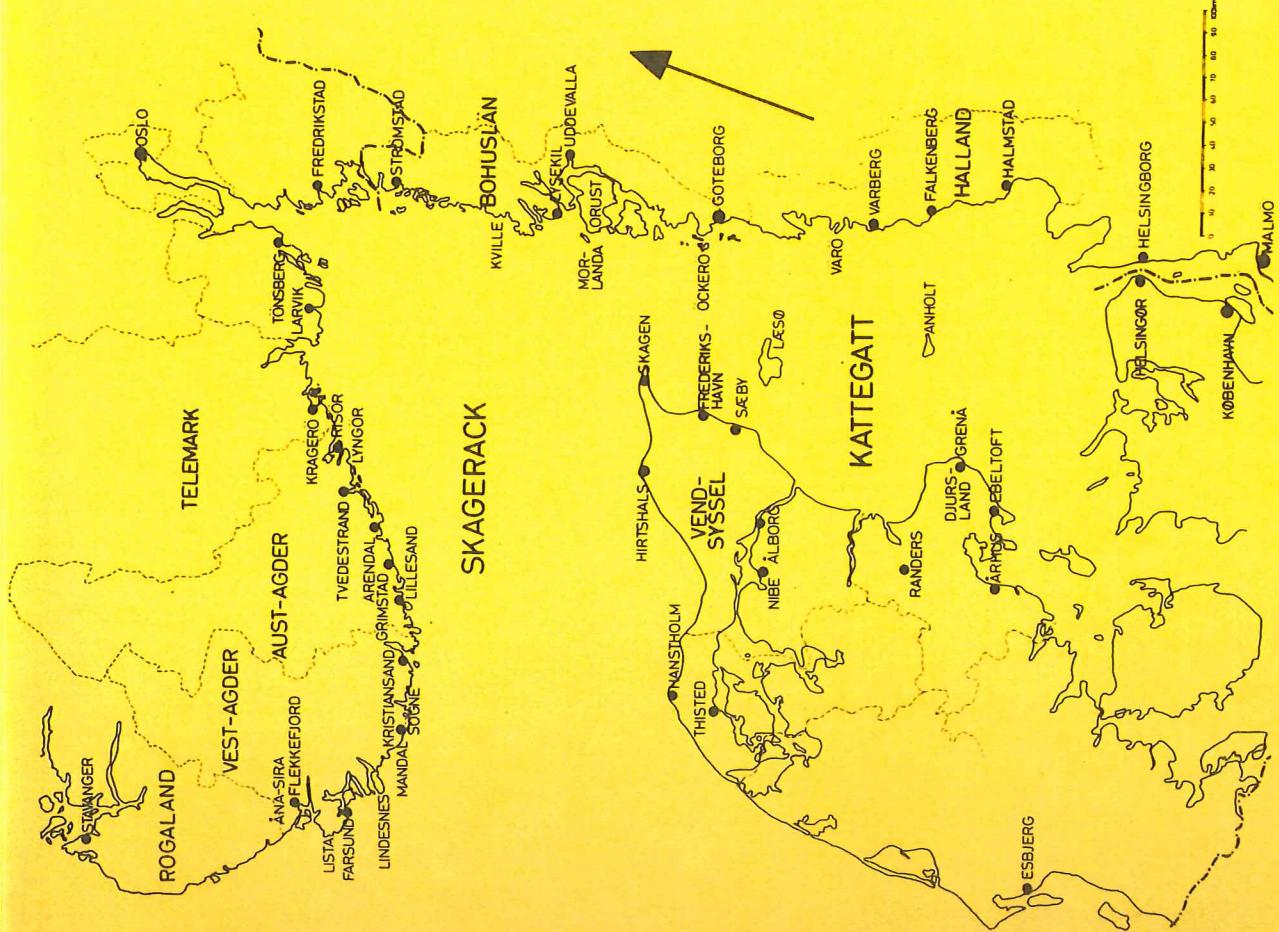
卷之三

Sekretær: Barbro Julianne

Redaktionsudvalg: Hans
Redaktionens adresse:

AII/C

Postbox 159
DK-9100 Aalborg

Kattegat-Skagerrak-regionens
kulturutvikling
på 1800-tallet

FISKERIENES OG FISKERIMILJØENES UTVIKLING

Redigert av Harald Olsen

Redaksjon for serien: Hans Try, Anders Gustavsson
og Poul Holm

Kristiansand 1984

Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak-prosjektet, nr. 6, 1984
Trykt i Kristiansand
Varodd Industriens trykkeri
ISSN 02 80 8463

Distribueres av: Kattegat-Skagerrak-prosjektet
Aalborg Universitetscenter
Postboks 159
DK-9100 Aalborg
(tlf. 08-159111, lok. 178, kl. 09-12)

FORORD

Dette nummer av Meddelelser er første bidrag fra den arbeidsgruppen innen Skagerrak/Kattegat-prosjektet som arbeider med fiskerienes og fiskermiljøenes utvikling. Skriftet er en første presentasjon av tema og problemstillinger som har vært gjensidig for studier i gruppen, og endel foreløpige resultater. Denne presentasjonen gir imidlertid ikke noe fullstendig bilde av det forskningsfelt og de tema gruppene vil engasjere seg i. Gjennom senere bidrag fra de samme forfattere og gruppens øvrige medlemmer tar en sikte på å gi et mer fullstendig bilde av gruppens arbeid.

Artiklene er til dels meget ulike, både når det gjelder problemstilling/tilnærningsmåte og graden av stoffbearbeidelse. Men i tråd med intensjonene med denne publikasjonsserien legges de her fram som en foreløpig meningsytring, slik at forfatterne skal kunne nyttiggjøre seg reaksjoner fra øvrige prosjektdeltakere og andre interesserte i det videre arbeid.

Horst Meesenburg presenterer i sin oversiktsartikkkel om de danske maritime landskaper endel nødvendig bakgrunnskunnskap for å kunne forstå de samfunns- og kulturformer som har utviklet seg i de danske kystmiljøer. Ut fra en humanøkologisk innfallsvinkel peker han på den sammenheng det er mellom kulturform og naturgitte betingelser, og viser sørlig hvordan dette kommer til uttrykk i utviklingen av de danske fiskerier og øvrige maritime næringer. En beskrivelse av de forskjellige danske kystregionner leder fram til en oppsummerende tabellarisk oversikt over de danske fiskerier anno 1890, som på en instruktiv måte viser de ulike former for ressursutnyttelse langs den danske kyst.

Det er i gruppen enighet om at det for helhetens og oversiktens skyld vil være ønskelig med tilsvarende oversikter også for de svenske og norske Skagerrak- og Kattegat-kyster, og det vil bli arbeidet for å framskaffe slike oversikter. Ikke minst vil slike oversikter være til nytte for de øvrige arbeidsgrupper i prosjektet.

Ragnar Olssons studie av øysamfunnet Uckerö's utvikling på 1800-tallet er første bidrag i et større prosjekt om "Kontakter og samhällsutveckling" som han gjennomfører innenfor Skagerrak/Kattegat-prosjekts rammer. Olssons prosjekt vil omfatte fire kystsamfunn på Bohusläns-kysten, og vil bl.a. ta opp spørsmålet om hvilken innflytelse kontakten med Norge og Danmark har hatt på den økonomiske og tekniske utvikling i disse lokalsamfunnene. I artikkelen dokumenteres og drøftes den omstillingsprosess som øysamfunnet Uckerö gjennomgikk som en følge av det store böhuslänske sildefiskets tilbakegang tidlig på 1800-tallet. Artikkelen viser at ved hjelp av en mer bredspektret ressursutnyttelse og næringsutøvelse – med relativt større vekt på jordbruk og et mer mangfoldig, intensivert og spesialisert fiske – greier den stedegne kystbefolking denne omstilling relativt bra. Artikkelen peker også på den betydning som kontakten med danske og norske kystmiljøer har hatt i denne omstillingsprosessen.

Torben Anders Vestergaards undersøkelse av notfisket på øya Anholt i Kattegat beskriver en prosess som i tid faller noe senere enn det som ellers står i fokus for arbeidsgruppens undersøkelser, idet undersøkelsen gjelder tidsrommet fra 1926 til 1933. Imidlertid står øysamfunnet Anholt på mange måter i en særstilling, idet det på grunn av geografisk og sosial isolasjon beholdt en føydal samfunnstruktur lenger enn de øvrige lokalsamfunn i undersøkelsesområdet. Dermed skjer noen av de samme endringsprosesser på Anholt i dette århundre som ellers i Skagerrak/Kattegat-området fant sted på 1800-tallet. Og studier av Anholtsamfunnets utvikling

- også i dette århundre – kan dermed bidra til å kaste lys over de generelle utviklings- og endringsprosesser som omfattes av Skagerrak/Kattegat-prosjekts hovedtema. Vestergaards undersøkelse av det kollektive notfiske på Anholt gjelder særlig de organisasjonsmessige og sosiale sider ved produksjons- og arbeidsprosessene. Undersøkelsen går dermed inn på de mentalitetsmessige sider ved de samfunnsmessige endringsprosesser, et tema som også har stått sentralt i Skagerrak/Kattegat-prosjekts felles prosjektbeskrivelse.

Harald Olsens artikkel skiller seg ut fra de øvrige idet den ikke er knyttet til noe lokalsamfunn eller avgrenset geografisk område, men beskriver utviklingen innenfor et bestemt fiskeri langs hele den norske Skagerrak-kysten. Utviklingen av det norske makrellfisket i løpet av forrige århundre er valgt ut fordi det på en spesiell måte illustrerer de grunngående utviklings- og endringsprosesser innenfor norsk fiskerinæring: bevegelsen fra de nære kystområder ut mot åpent hav, muliggjort gjennom en rekke teknologiske og organisatoriske innovasjoner, og utviklingen av en spesialisert og eksportorientert fiskerinæring basert på stordrifts-metoder. Slik sett kan en si at makrellfiskets utvikling blir en indikasjon på den moderne fiskerinærings framvekst i Norge, og kan derfor nytties som innfallsvinkel til beskrivingen av en rekke grunnleggende samfunnsmessige endringer i kystmiljøene langs den norske Skagerrak-kysten i forrige århundre.

Artiklene i dette nummer representerer et nokså bredt spekter av tilnærningsmåter, og illustrerer således den brede som finnes i arbeidsgruppen når det gjelder metode og faglig innfallsvinkel. Dette mangfold er delvis resultat av ulik faglig bakgrunn og interesse, men avspiller også den ulike arbeidssituasjon som gruppens medlemmer befinner seg i. Noen har vært i stand til å arbeide med oppgaver i relasjon til Skagerrak/Kattegat-prosjekter innenfor sitt ordinære arbeid, mens andre må gjøre det utenom sin vanlige arbeidsdag. For

den sistnevnte gruppe vil det naturlig nok være vanskelig å velge en tilnæringsmåte som forutsetter mye feltarbeid.

Av denne grunn har arbeidsgruppen til nå ikke funnet det riktig å fastsette en strengt definert felles problemstilling og en felles tilnæringsmåte og metode. Dette ville selvsagt vært ønskelig, men en sterkt samordnet innsats ville nok forutsette et større innslag av øremerket fulltidsinnsats innenfor prosjektet enn det foreløpig har vært mulig å få til i denne arbeidsgruppen.

Arbeidsgruppen er imidlertid innstilt på - så langt de praktiske omstendigheter tillater det - å nå fram til en større grad av samordnet og faglig integrert innsats, og vil gi dette prioriteten i det videre arbeid.

INNHOLD

Av denne grunn har arbeidsgruppen til nå ikke funnet det riktig å fastsette en strengt definert felles problemstilling og en felles tilnæringsmåte og metode. Dette ville selvsagt vært ønskelig, men en sterkt samordnet innsats ville nok forutsette et større innslag av øremerket fulltidsinnsats innenfor prosjektet enn det foreløpig har vært mulig å få til i denne arbeidsgruppen.

3

HORST Meesenburg:

DANSKE MARITIME LANDSKABER

9

En oversikt

Ragnar Olssoon:

ETT ØSAMFUND UNDER 1800-TALLET

ØCKERØ EFTER DET STORA BOHUSLÄNSKA SILLFISKET

29

Torben Anders Vestergaard:

NOTFISKERIET OG DEN NYE TID PÅ ANHOLT

65

Grimstad, juni 1984.

Harald Olsen

Harald Olsen:

MAKRELLFISKETS UTVIKLING PÅ DEN NORSKE SKAGERRAK-KYSTEN PÅ 1800-TALLET

En indikasjon på den moderne fiskerinæringsframvekst i Norge

85

Horst Meesenburg:

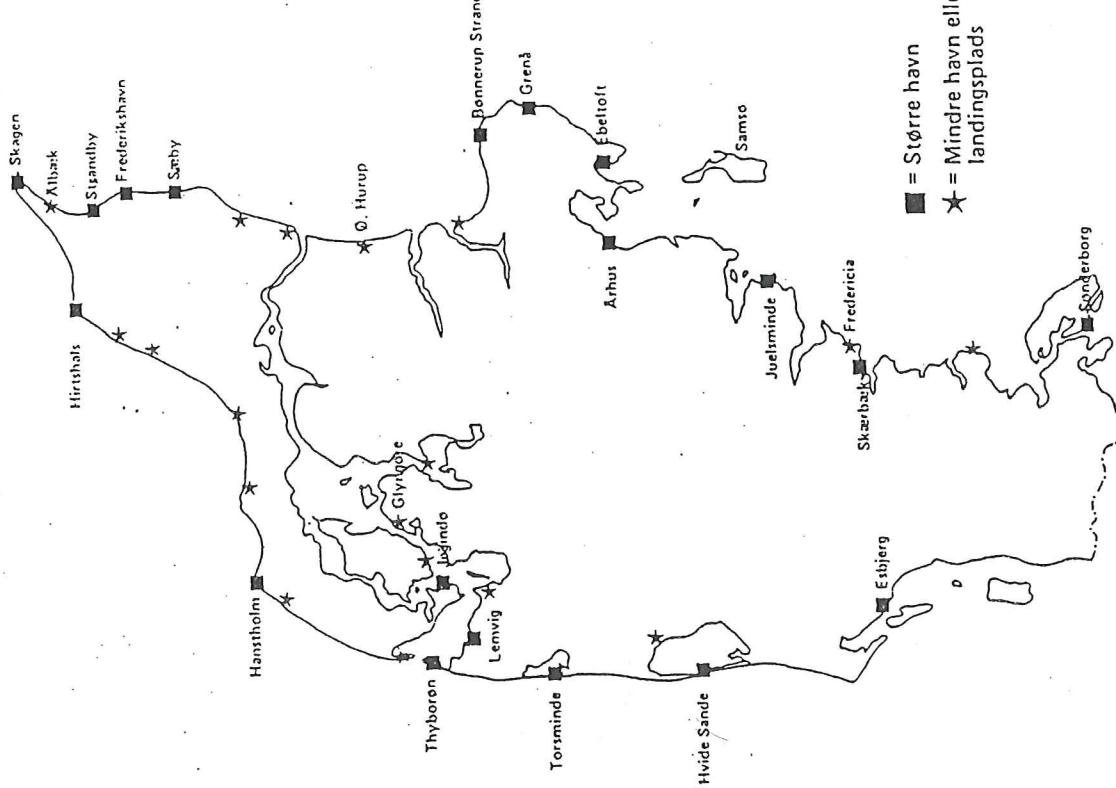
DANSKE MARITIME LANDSKABER
En oversigt.

Det maritime landskab

Det kystnære landskab har en vidt forskellig udformning langs Kattegats og Skagerraks kyster. De vigtigste årsager til disse forskelle er dels den varierende modstandsdygtighed overfor havets nedbrydning - de norske og svenske kysters grundfjeld i modsætning til det danske landskabs ler og sand, dels samspillet mellem havstigning og landhævning. Den afsmeltese is forvandles efter istiden til 100 meters havstigning, mens en endnu større landhævning i Vendsyssel, Bohuslen og Norge her rigelig opvejer havstigningen. Også strandens hældning ud mod de tilgrænsende have påvirker kystens form og fiskeriets muligheder. Langs Sørlandet grænser kysten direkte ud til den dybe norske rende, og fiskeriet er præget af skærgårdens lokale udformning, mens den jyske vestkyst grænser op til Nordsøens lavvandede og jævne sandbund, der især giver snurrevød og trawl mulighed for fangst over store ensartede flader. Til gengæld har denne kyst været vanskelig at besjile, mens Sørlandet og Bohuslen med sin beskyttede skærgård giver mange muligheder for indenskårs sejlskab og anlæg af naturhavne.

De danske kystlandskaber

Danmark har principielt to slags kyster, de havvendte og de lævendte. Nørdsø og Skagerrak ruller uhindret mod kysten, havet nedbryder og opbygger uimodsagt, brændingen transporterer millioner tons af sand langs kysten, udjævner og omformer, og vestenvinden blæser sandet ind over land til et 5-10 km bredt klitbælte. Bag Skagens Gren kommer kysten i læ før de værste storme. Alligevel minder kystlandskabet fra Skagen til Grenå i mange henseender om det vestjyske, og kystkulturen ligeså.

Således når det fradige østjyske bondeland kun på enkelte steder ud til kysten, idet landhævningen har bræmmet istidens landskaber med et bredt og sandet bælte af hævet havbund. Kun ved Limfjorden, Mariager Fjord og Randers Fjord trænger havet snævert men dybt ind i landet og giver mulighed for andre former for fiskeri.

Djurslands fremskudte halvø demonstrerer overbevisende skiftet mellem de to danske kystlandskaber. Den nordvendte kyst er udssat for de nordøstlige vindretninger fulde tilløb og har bræmmet det i forvejen ret så sandede Djursland med en klithede, der tidligt skabte en kystvendt strandsidderkultur, der i 1900-tallet blev centreret på Fjellerups og Bonnerupstrands fiskerlejer. Mod øst skifter kysten karakter, moræneland og kalksten danner klinter, og Grenå er mere købstad enn havn. Men først med Åbeltoft er vi for alvor over i det sydøstdanske kystlandskab. Og samtidig skifter fiskeriet karakter og bliver - som i Limfjorden - domineret af "faste redskaber" og gårdenes gamle bundgarnsrettigheder.

Djurslands fremspring skaber sammen med Samsø læ for de østjyske kyster, og selv om Nordfyn nok er fattig på indskæringer, får Kattegat først igen sin fulde kraft på Nordsjælland - især fra Sjællands Odde til Helsingør. Københavners nordsjællandske "sommerland" har megen lighed med det vestjyske. Helt op imod år 1900 nåede Københavns opland kun til Hillerød-Helsingør og kun langsomt bredte landliggerne sig videre mod Hornbæk - som endnu i 1880'erne for Holger Drachmann rummede de samme romantiske kvaliteter som Skagen. Hornbæk, Skagen og Sønderho - fjerne fiskerlejer og skipperbyer. Langs Nordsjællands kyst møder vi endnu en gang flyvesandets og strandvoldenes magre sandbælte med fiskeriets kystkultur og indlandets rige gårdbruq.

Men ligesom Nordjyllands Limfjord og Nordfyns Odense Fjord skærer Isefjord og Roskilde Fjord sig langt ind i det hakkede landskab og skaber grundlag for en helt anden kystkultur. Voldssomme skift over små afstande.

Også de lavendte kyster og deres erhvervskulturer kan opvisse fællestræk - et af dem er åle-fiskeriet - men variationerne er store. De forholdsvis nævne sunde og bælter, de lavvandede arkipelager, fjorde og bugter. Nogle steder har fiskeriet gennem århundreder været spredt på en stor del af den kystnære landbrugsbefolkning. Andre steder har den samlet sig i fiskelejer med en vis erhvervsspecialisering.

Det maritime menneske

Trots disse store lokale forskelle er der næppe den kyststrækning, der ikke har givet plads for udviklingen af en maritim kultur. Mens fiskeri og søfart i de indre danske farvande som regel var en forlængelse af landbruget - enten som et bierhvervsfiskeri, der supplerede gårdenes produktion - eller som en søfart, der fragtede dens varer, blev landbruget langs de havvendte kyster reduceret til at udgøre et supplement til de maritime erhverv. Særlig i 1800-tallet blev specialiseringen nogle steder drevet så vidt, at enten søfart (som på Fanø, Marstal og de nordjyske landingspladser) eller fiskeri blev hoved- eller ene erhverv. Som regel udfyldte fiskeriets, søfartens og landbrugets forskellige ressourcer dog fortsatt i forening kalenderen.

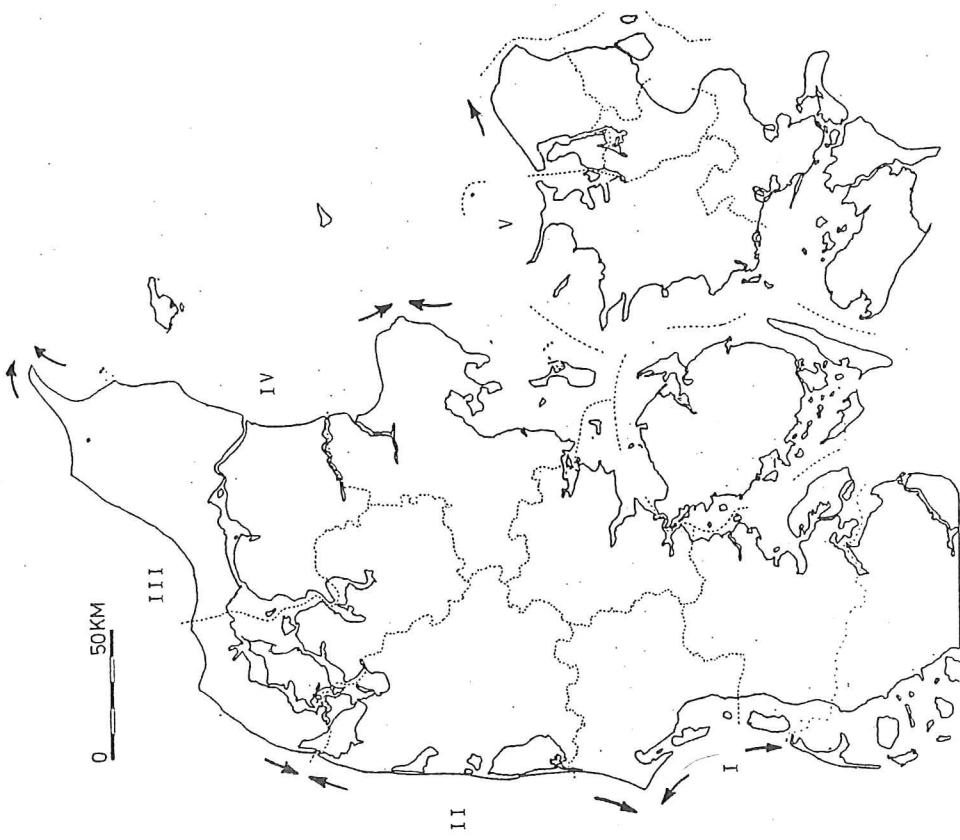
Fiskeriets betydning som bierhverv blandt andre bierhverv spænder over et rigt varieret register såvel i økonomisk betydning som i teknologisk udvikling. Selv det enkle fiskeri med krog kræver den rette agn og en viden om, hvor fisken er netop nu. Selv et tilsyneladende nok så tilfældigt og betydningsløst fiskeri har erfaring som baggrund. Ikke nødvendigvis generationers, men altid nogen. De "biologiske erhverv", landbrug og fiskeri, har et vist kendskab til det levende som forudsætning. Agerbrug, husdyrhold, jagt og fiskeri er tilpasset årstidernes livsrytme. Og bierhvervens rige mønster er tilpasset de mange levende ressourcers regelmæssighed. Nogle er vigtige, andre næsten uden betydning, men alle nødvendige for at få enderne til at nå sammen. Selv den mest fattige tilværelse "fra hånden i munden" var baseret på denne biologiske viden.

Det er derfor vanskeligt at sondre mellem primitivt og spacialiseret fiskeri. Derimod nok mellem lejligheds- og hoved- erhverv, selv om grænserne også her er glidende.

Om fiskeri nødvendigvis har udviklet sig som bierhverv til landbrug er uvist. Også her finder vi alle kombinationer - fra 99% landbrug og 1% fiskeri til 99% fiskeri og 1% landbrug. Det to erhverv har altid udgjort selvskevne kombinationer, der øgede selvorsyningen og udfyldte kalenderen. Og Forudsatte kendskab til det levende. Lokale naturforhold bestemte deres indbyrdes betydning.

Hvor landskabet som ved Limfjorden var en indviklet labyrint af agerland og fiskevand, blev erhvervskombinationen særlig tæt. Et rigt landbrug, et godt fiskeri, suppleret med handel og byerhverv, skabte her særlig rig variation. Ingen bred kystzone skilte ager og hav. Hvor en bred klitzone eller en mager skærgård derimod gav plads for en velfaørgrænsset kystkultur, og hvor jordens ringe ydeevne nødvendiggjorde udnyttelsen av nye ressourcer, kunne en egentlig maritim kultur komme til udvikling. Selv inden for samme sogn fik man et klart skel mellem bonde- og fiskerbefolknings. Men som f.eks. Marstal på det frødige Fyn viser, er mennesket selv uden sådanne landskabsgrænser i stand til at skabe kulturskil.

Kystkulturen inddrog mange andre ressourcer og jobs end fiskeriet. Alt hvad der drev i land - tang, træ mm - havde allerede bonden brugt, men her til kom alt det, som besiddelse af både og kendskab til sejlsads muliggjorde. Handel med fisk og landbrugsvarer langs kysterne udviklede sig til regulær søfart, der fik sin placering i årets rytme. Den voksende vareomsætning i 1700-og 1800-tallet resulterede ofte i, at søfart blev mandens hovederhverv, landbruget overladt kvinderne, fiskeriet de gamle. Mange nordjællandske fiskerlejer specialiserede sig på stenviskeri og deltog som hele flåder i 1800-tallets havneanlæg i f.eks. Rønne, København og Fredrikshavn. Lodsrettet gav kontantindtægt for mange en fisker ved indsejlingen til havne og stræder - i starten som uorganiserede "kendtmænd", senere som

egentlige lodser. Og så arbejde ved bjergning, redning, fyrvæsen og toldvæsen indgik i den alsidige havvendte erhvervskultur. Sikringen af egen kyst blev fra 1870'erne et viktigt kontant erhverv for Harboøres befolkning. Gennemlæser man de trods alt ret så detaljerede beskrivelser, der foreligger fra den store reformtid i 1830'erne overraskes man på gang over den næsten uoverskuelige mosaik af udnyttede ressourcer i datidens fiskerlejer.

Selv om grænserne altid vil være glidende, kan kystkulturen dog med lidt god vilje systematiseres. I det følgende er klassificeringen forsøgt på et regionalt grundlag.

Det sydvestjyske Vadehav

Syd for Blåvandshuk begynder tidevandet at formgive kysten. Næstsidste istids høje moræneland, "blakkeøen", drejer ved Øksbøl mod sydøst, danner klinter ved Esbjerg, for syd for Tjæreborg at bræmmes av marsk. Den vigende kyst danner "Ribe Bugt", der gennem 3-4000 år er blevet opfyldt af tidevandets og flyvesandets aflejringer i en op til 20 km bred bræmme. Yderst mod havet har brandingens enorme sandvandring opbygget en række klitter - fra halvøen Skallingen over Fanø, Mando og Rømø til Sild, der afgrenser et stort sandflak kaldet Vadehavet. Tidevand og stormfloder aflejrede desuden sit klæg ind over det jyske fastlands ådale. Tidevandets daglige pulsdrag, der hvert halve døgn pumper omkring 1000 mio m^3 vand ind og ud af Grådyb, Knudedyb, Juvedyb og Listerdyb, bestemmer hovedtrækkene i det marine landskabs udformning. Dybene har hver deres net af større og mindre render, der forgrener sig ind over vadernes sandflader, og hvert dyb afgrænses af høje vader i forhold til nabodybet. Dybene er dybest mellem øerne, mens de ind over vaderne bliver stadigt mere fladvandede. Selv om Vadehavets mosaik af klitter, dyb, vader og marsk alle indgår som en del af tidevandets formverden, er dybene og deres forgrener det væsentligste element. Ad dem transporterer stigende og faldende vand årligt millioner af m^3 slik og sand ind over vade og marsk - og også for det maritime menneske var dybene forudsætning for sejlads og bosættelse.

OVERSIGT OVER DE DANSKE KYSTLANDSKÄBER:

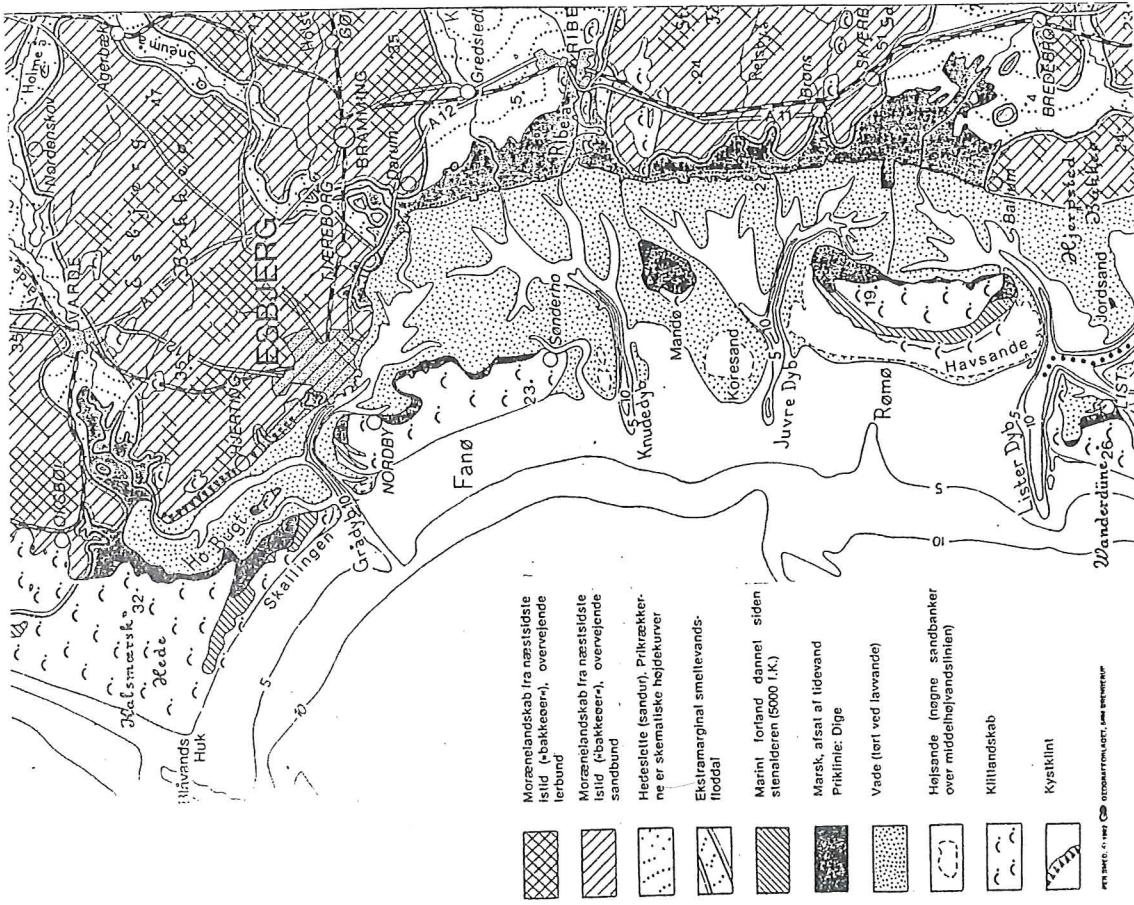
- I - Det sydvestjyske Vadehav
- II - Fra Blåvandshuk til Limfjorden
- III - Fra Thyborøn til Skagen
- IV - Vendsyssels og Himmerlands Kattegat-kyst
- V - Sjællands nordkyst

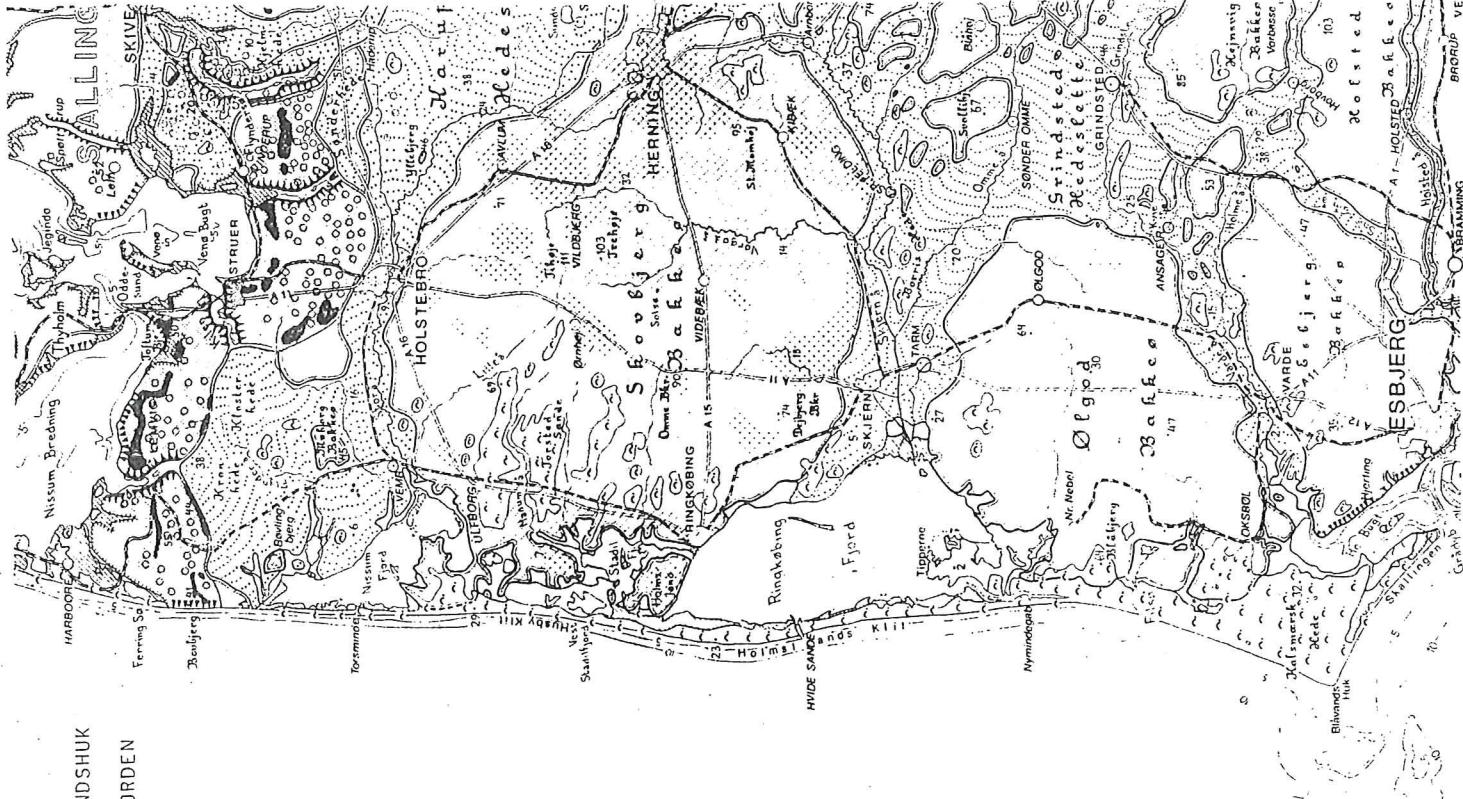
Vadehavet er på mange måder ideelt for maritime aktiviteter. Farvandet var rigt på sæl, fugl og fisk, og de skiftevis vanddæk- kede og tørlagte flader gjorde jagt og fiskeri mulig uden både og med enkle redskaber. Beliggenheden ud mod den sydlige Nordsøes handelsveje inddrog tidligt området i regionens handel, og alle- rede årtusinder før Ribes anlæg i 700-tallet sejlede flachjhundrede fartøjer indenkskær over Vadehavets sandflader. Blev skibet hængende, afventede man blot det næste højvande. Købstændernes åhavne og kystens ladepladser varetoeg den vestjyske omsætning af varer, men tidligt blev også øhavnenes større vanddybder udnyttet. Mens dybene hurtigt taber dybde, når de nærmer sig fastlandet, går de markeret ind langs øernes nordøst- og sydøst- pynter, hvor maritime bysamfund som Sønderho og Nordby voksede sig store.

Mens fiskeriet synes at dominere op gennem middelalderen, overtager søfarten førerpladsen i 1700- og 1800-tallet - i løbet af 1900-tallet afløst af turisme. De maritime erhverv er begrænset til regionens øer samt enkelte sogn på fastlandet - klitsognene ved Blåvandshuk i nord og geestsgnene mellem Ballum og Højer i syd. Endelig har kystens købstæder, Varde, Ribe og Tønder samt ladeplasser som Hjerting, Ballum og Højer deltaget i områdets søfart. Karakteristisk for de danske kyster er, at de maritime erhverv kan være helt dominerende i nogle sogn, mens nabosognene mangler erhverv tradition for havvendte aktiviteter.

Fra Blåvandshuk til Limfjorden

Ved Blåvandshuk opnører tidevandskysten og afsløses af en lukket strandvolds- og tangekyst. Tangerne afspærre nogle store strandsører, der med mindre afbrydelser strækker sig fra Filsø i syd, over Ringkøbing og Stadil fjorde til Nissum Fjord og Bredning i nord. Kombinationen af klittange, strandøer og marsk giver også her det marine landskab en bredde på 5-10 km og skaber en rig variation av ressourcer, der tidligt supplerede det fattige landbrug på klitten. Trods det havnære landskabs ringe ydeevne gav de talrige bierhverv i løbet af

FRA BLÅVANDSHUK
TIL LIMFJORDEN

1700- og 1800-tallet grundlag for en talstærk befolkning, der kombinerede hav- og fjordfiskeri med rørskær, høstet på engene, bjergning mm.

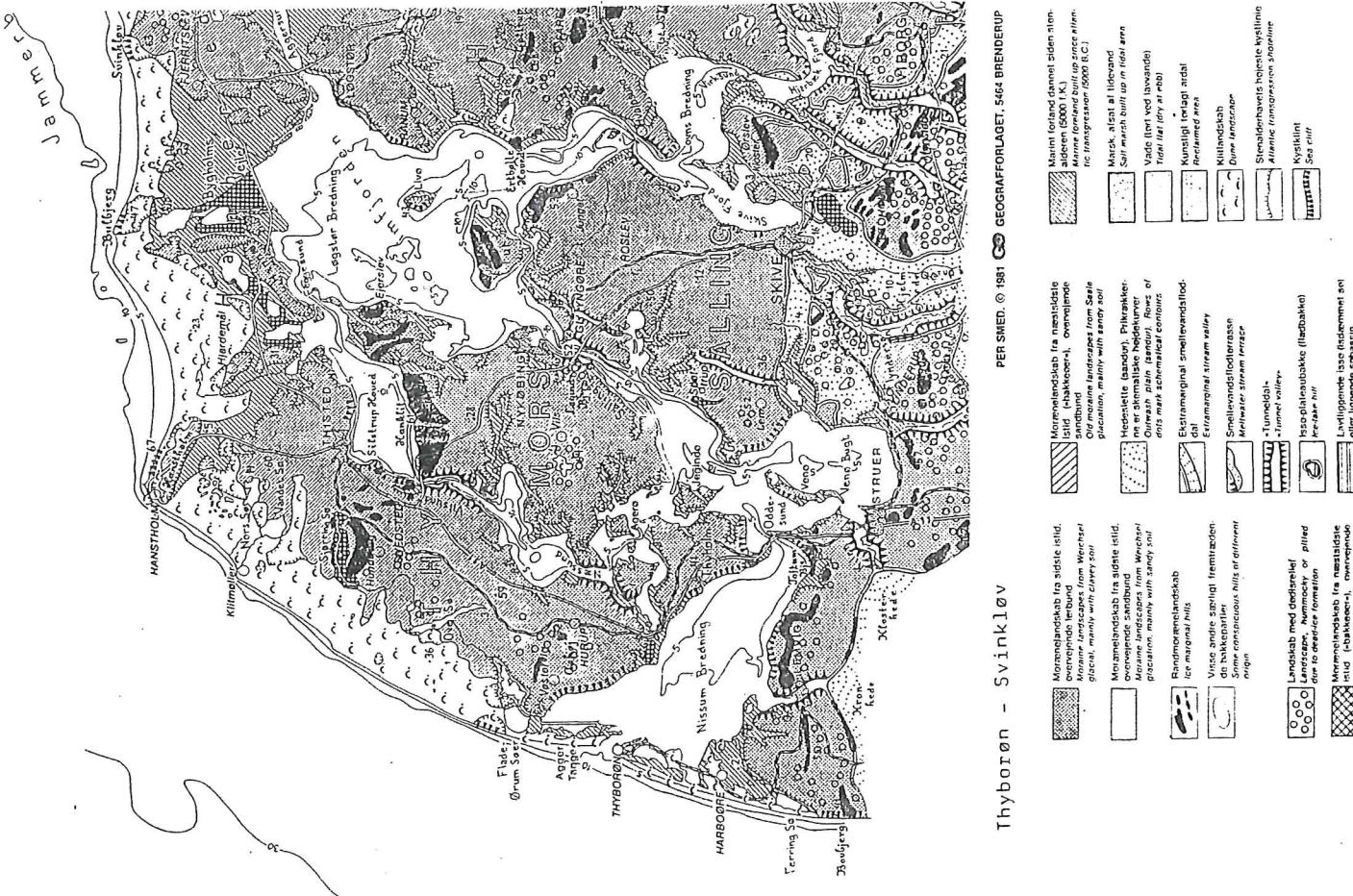
Et hedsedent landbrug sikrede dagligt brød, mens fiskeriet vær og høst foregik fra klittens fiskeboder. Fiskeboderne lå spredt op langs hele kysten, og fiskeriet foregik de fleste steder fra åben strand. Kun ved Nymindegab og Harboøre var der mulighed for at komme i læ bag klittangen. Harboøre blev da også lidtlig kystens vigtigste udgangspunkt for et kombineret hav- og fjordfiskeri, mens Nymindegab med omkring 50 fiskeboder og 15-20 bådelaag med en befolkning på omkring 200 ved vær- og høstfiskeriet var nummer to. Men i øvrigt foregik fiskeriet fra hele kysten, og først efter anlægget af Eshjerg havn blev denne kyststrækning omkring århundredeskiftet affolket for en del af sin fiskerbefolkning. Samtidig gik fiskeriet i løbet af et tiår fra at være et sæsonfiskeri med bakkefiskere over til helårsfiskeri med snurrevad fra motoriserede kuttere. Anlæg af havn i Thyborøn i 1917, i Hvide Sande og Torsminde i 1931 skabte grundlaget for den nuværende fordeling af fiskeriet, mens kystens klitzone i løbet af efterkrigsårene næsten helt blev affolket og erobret af turismen. Fra at være en integreret del af næsten alle kystsognenes erhvervskultur blev fiskeriet samlet i de bysamfund, der voksede op omkring de tre "kanalhavne". Søfart har på denne kyst været af beskeden omfang og centreret om købstaden Ringkøbing. Til gengæld var fiskeriet helt tilbage til middelalderen velorganiseret i havskibenes bådelaag - måske under indflydelse af Ribekøbmændenes deltagelse i dette fiskeri. Kysten var helt domineret af langlinefiskeri efter torsk og kuller.

Fra Thyborøn til Skag

Nord for Thyborøn bræmmer et 5-10 km. bredt klithælte Thykyst og ligger afstand mellem det frødige, lerede bondeeland og kystens landingspladsen. Og selv om sognene strakte sig på tværs af de to zoner, var kontakten mellem fisker- og bondebefolkningen ringe. Klithæltet blev traditionelt opfattet som

FRA THYBORØN TIL SKAGEN

FRA THYBORØN TIL SKAGEN

Thyborøn - Svinkløv

Svinkløv - Skagen

DET SNED © 1981 GEOGRAFFORLAGET, 5464 BRENDERUP

sognets fattiggård, og man giftede sig med og omgikkes sine egne. I Hanherrederne inddrækkedes "det gamle land" til nogle få kridtbakker og morænør, der gennem årtusinders landhævning ved strandvoldsdannelselserne er blevet sammenvejet til et bredt bælte af hævet havbund og flyvesand. Dette ø-landskab fortsætter langs Jammerbugten helt op til Løkken, hvorfra Vendsyssels "kerneland" danner klintkyst op til Hirtshals. Endelig afslutter Skagens 20 km lange halvø som en ren havaflejring den jyske halvø. Yderst på halvøen er købstaden Skagen tidligt groet frem som en ren maritim bebyggelse - trods landforbindelsen et isoleret "ø-samfund".

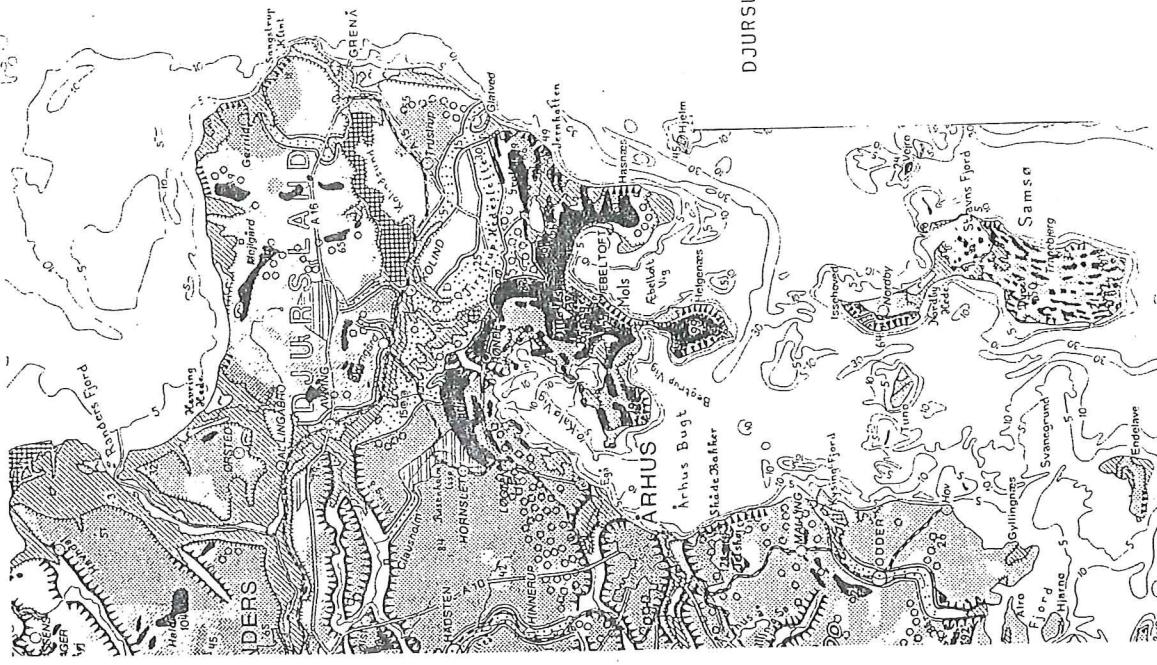
Også denne kystsstrækning var frem til anlægget af havnen i Hanstholm og Hirtshals præget af bierhvervsfiskeri drevet af kystbræmmens husmænd og bønder. Fiskeriet var mere løst i sin struktur end syd for Thyborøn, og landdragningsvod og småjoller med tilfældige besætninger supplerede eller afløste særligt Vendsyssels bakkefiskeriets stramt organiserede bæde-lag. Samtidig indgik søfarten - ligesom på det norske Sørland - i årets erhvervscyklus, ja, dannede på mange steder - som f.eks. Klitmøller, Vigø og Løkken - udgangspunkt for en mere permanent bebyggelse langs kysten. Da skudfarten omkring midten af 1800-tallet reduceredes, bliver fiskeriet landingspladsernes hovedhverv. Også langs Thys, Hanherredernes og Vendsyssels kyster afvikles de gamle alsidige erhvervskombinationer, men som følge af kystens sene havneanlæg bevares de små landingspladser spredning langt ind i efterkrigstiden, ja synes efter en nedgang i 1960'erne gennem det sidste tiår at få fornyet fremgang. Bortset fra Hanherrederne, hvor Limfjordens nærhed - især før Vejlernes inddæmning i 1870'erne - muliggjorde en kombination af hav- og fjordfiskeri, var der tale om et rent havvendt fiskeri. Landning på åben strand umuliggjorde indførsel af damkutter, og krogfiskeri med langliner var fortsat vigtigst.

Vendsyssels og Himmerlands Kattegat-kyst

Fra Frederikshavn til Sæby nær Vendsyssels "høje land" næsten helt ud til kysten. Frederikshavn var det havvendte Danmarks første større havneanlæg anlagt som statshavn i 1805. Havnen gav Frederikshavn et forspring i fiskeriets udvikling, og talrige innovationer udgik gennem årene fra fredrikshavnerfiskerne og bredte sig langs Kattegats, Skagerraks og Nordsøens kyster. Snurrevoddet blev sammen med damkutteren det vigtigste redskab i løbet af 1880'erne, og statistikken opgjorde for 1890 antallet af damkuttere i Skagen-Fredrikshavn-området til 98, 32 kuttere fiskede fra Limfjorden, 20 fra Grenå og 33 fra Nordsjælland.

Også denne kystsstrækning var frem til anlægget af havnen Syd for Sæby får det marine fladland påny breddet. Bebyggelsen er placeret ved kystens åmundninger - med Sæby, Vorså og Aså som de største. Søfart og fiskeri er også her indgået i en fælles kystkultur.

Det brede marine forland fortsætter ned langs Himmerland, og bebyggelsen er også her knyttet til kystens strandvolde - eller som ved Dokkedal og Als til de små morænerester, derifikserer kystlinien. Mellem Frederikshavn og Grenå har Kattegatkysten været uden havneanlæg - og den maritime bebyggelse tilsvarende diffus. Ligesom ved vestkysten var der langt til større markeder. Fiskeriet var domineret af kystnær fangst med krog og faste redskaber. Bundgarnet blev det vigtigste redskab på kysten mellem Frederikshavn og Grenå. Værdimæssigt havde kystens fiskeri sit tyngdepunkt i egnens tre snævre fjordsystemer - Limfjorden, Mariager og Randers Fjorde med ålen som klar nummer et.

PER SMED. © 1981 GEOGRAFFORLAGET, 5464 BRENDERUP

Sjællands Nordkyst

Langs Sjællands nordkyst møder vi endnu engang den havvendte kysts velkendte mønster. Kysten er med sine revler, sin brænding og sin store sandvanding på forhånd havnefjendsk, og selv med nutidens teknologi er fiskerlejernes småhavne stadig utsat for tilsanding. Alligevel bliver de nordsjællandske havne - Lynæs, Hundested, Gilleleje og Hornbæk - pionerer for det havgående fiskeri med større både. Som ved Nymindegab, Harboøre og Hals møder vi også her de største fiskerlejer, hvor hav og fjord mødes. Ikke blot kan man her komme i læ, men først og fremmest kan man kombinere hav- og fjordfiskeri og dermed øge årets sæsonbestemte kombinationer.

Gilleleje og Hornbæk ligger ved Øresunds trækmunding, og har i deres fiskeritradition mange fælles træk med fiskerlejerne på Kullen-kysten. Silden var traditionelt områdets vigtigste fisk, men her som andre steder betød snurreddetts indførelse omkring 1890, at rødspættens overtag førstepladsen.

SJÆLLANDS NORDKYST

De danske fiskerier

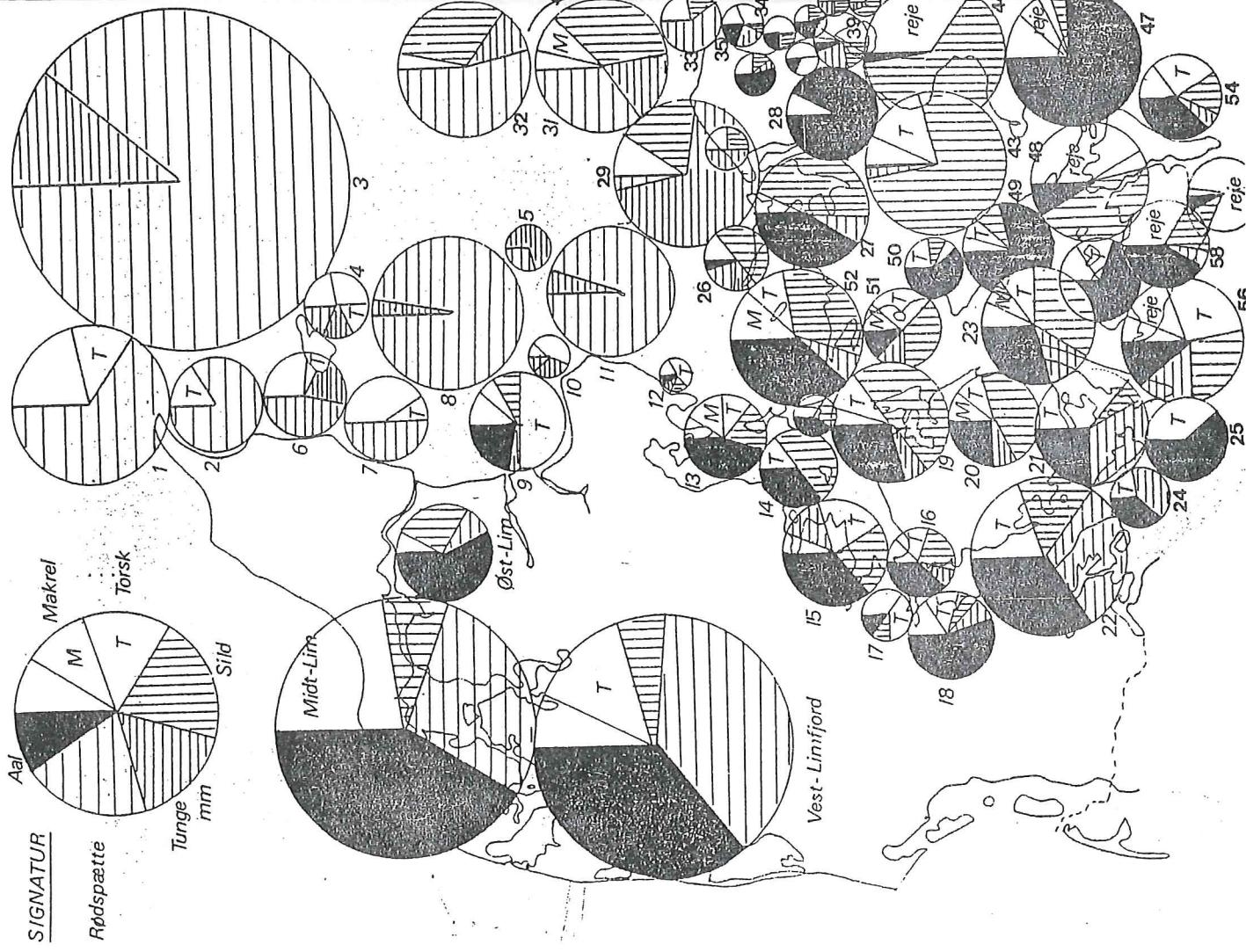
Sammenfattende kan man - trods megen variation - frem til 1880 karakterisere de åbne kysters fiskeri som domineret af forskellige former for krog- og garnfiskeri kombineret med landdragningsvæd og andre kystnære småvæd. Med snurreddetts introduktion - fulgt af dækkede dampjoller, der motoriseres og vokser til forskellige slags kuttere - bliver det kystnære alsidige fiskeri kombineret med et havgående fiskeri efter fladfisk. Det kystnære fiskeri overlever til midt i 1900-tallet, man "overgås" langs de havvandede kyster af "storfiskeriet", der især i efterkrigsårene får forskellige typer trawl som dominerende redskab.

De danske fiskeriers status i året 1890 fremgår af følgende tabel og kort:

Fiskerier inden for Skagen i 1890 efter værdi - angivet i %

Distr.	1000 Kt.	Torsk	Fynder	Tunge	Std	Makr.	Al. Hom.	Dist.	1000 Kt.	Torsk Fynder	Std	Makr.	Al. Hom.	dist.
1	132	12%	65%	2				34	11	34	26	5	8	20
2	51	13	84	2				35	12	17	9	12	7	55
3	577		86	14				36	6	40	4	20	12	25
4	25	13	19	18	26			37	8	50	34	1	16	
5	13	31	69					38	9	13	1	23	9	55
6	38	4	46	18				39	19	42	24	15	12	6
7	40	7	50	1	2	2		40	8	42	38	15	1	rej.
8	124	97	3	9	7	21	41	28	9	63				
9	53	48	3					61	11	1	72	3	5	8
10	11	44	15	27	9			43	113	12	3	2	5	37
11	95	93	6					44	117	12	60	18	13	
12	7	42	13	13	9	18	45	9	1	64				
13	40	13	19	17	45	46	7	21	36	7	22	3		
14	38	14	52	17	33	47	107	3	32	5	77	6		
15	63	19	10	28	5	32	48	60	4	35	16	42		
16	30	20	4	27	7	39	49	50	6	12	8	80	4	
17	15			9				50	23	23	59	2		
18	47	15	8	4				58	51	34	27	9	37	12
19	83	11	5					50	5	52	100	11	5	32
20	52	13	7					45	11	23	53	13	16	38
21	78	30	35	5	12	26	54	47	27	4	21	4	34	10
22	165	55	22	28				34	55	23	4	9	11	71
23	78	12	14	33	9	27	56	68	27	11	28	6	14	12
24	22	35	3					40	57	40	12	2	5	70
25	40							58	58	41	5	30	35	30
26	25	9	16	12	50	1	5	59	27	9	15	43	22	Løks
27	78	1	7	1/2	41	2	39	60	19	6	40	55		
28	52	1	1	6				90	61	47	14	61	24	
29	121	1	2	71	19	5	1/2	62	32	3	15	76		
30	10	3	48	38	9			63	50	20	19	61		
31	79	35	18	40	6			64	69	35	43	45	24	63
32	98	54	12	32	8	1/2		65	23	14	24	20	72	
33	26	6	60	7	20	8		66	44	8	20			

Distr.-nr. henviter til kortet.
Nr. 36-41 ligger omkring Københavns.
Nr. 60-66 er hornbommaar distrikter.

Ragnar Olsson*:

ETT ÖSAMFUND UNDER 1800-TALET
ÖCKERÖ EFTER DET STORA BOHUSLÄNSKA SILLFISKEInledning

Projektet KONTAKTER OCH SAMHÄLLSUTVECKLING är inriktat på fyra kustsamhällens kontakter med Norge och Danmark, de effekter kontaktflodet harft och i vad mån impulserna över havet påverkat den ekonomiska och tekniska utvecklingen inom dessa lokalsamhällen.

Avsikten med denna uppsats är i första hand att belyssa det ekonomiska tillståndet i ett av de för projektet utvalda fyra lokalsamhällena och i andra hand detta ösamfunds - Öckeröarnas - relationer med samhällena på andra sidan Kattegat och Skagerrak under tidigt 1800-tal perioden efter det bohusländska sillfisket.

Öckeröarna är belägna i ett strategiskt läge väster om ön Hisingen mellan Göta älvs båda utflöden och nära Göteborg. Avståndet till Skagen, Kattegat- Skageråks geografiska centrum är blott sex landmil. Jmför omslagsbild.

En viktig anledning till att intresset inriktats på öckeröarna är att fiskarna från dessa tio år ären 1900-1965 leder den tekniska, ekonomiska och organisatoriska omvandlingen av svenska fiske.

Frågeställningar

Hur klarar öbefolkningsen "krisen" efter det stora bohuslänska sillfisket? Hur utnyttjas naturtilliggångarna? Vilka fiskeredskap, båtar och andra tillgångar disponeras av böerna och hur utnyttjas detta realkapital? Hur inriktas arbetsinsättserna? Vilka kontakter med omvälden och i minst med Danmark och Norge har skärgårdsbefolkningen?

Bakgrund

Varje säsong - höst eller vinter under 1700-talets andra hälvtsekel hade storsiljen regelbundet kommit in i den bohuslänska skärgården. Samtidigt hade avsättningarna öjligheterna på den internationella marknaden för salt-sill och silltrnan varit mycket goda. Sillen fiskades i början av fisken med garn och efter hand i allt större utsträckning med landvadar. 1)

Skärgårdsbefolkningen skötte fångsten och huvuddelen av silltransporterna. 2) Städernas borgare, inte minst köpmän från Göteborg, svarade för investeringar i beredningsanläggningar. 3) Sillfisket och sillindustrin var inte bara av lokal och regional betydelse utan även en nationell angelägenhet under senare delen av 1700-talet. 4)

De första salterierna byggdes upp vid Göta älvs mynning i och nära Göteborg, men redan på 1750-talet uppfördes de första i Öckerö skärgård vid Stora Kalvsund på Hälsoön resp Björkö. 5) De stora sillinstegen i Björköfjorden, liksom tillgången på lämpliga strandlägen ledde till att saltererna förlades till Björkö med närliggande holmar och till Kalven. Fig 1. Salterierna kompletterades efter hand med trankokerier. I slutet av 1700-talet och början av 1800-talet tillkom ett antal nya industrier på öarna i norra delen av Öckerö skärgård. År 1805 var antalet sillsalterier i Öckerö socken 36 och antalet trankokerier 24. 6) Trankokerierna var som regel organiskt och lägesmässigt kopplade till sillsalterierna.

Fig 1. Befolkningsväxningen i Öckerö socken är 1805. Befolkningen hade under den stora bohuslänska sillperioden inom Öckerö socken ökat från 331 år 1749 till i runda tal 1800 år 1805. 7) År 1749 ägde 57 av de 60 familjerna hemmansdel. År 1805 hörde 737 personer, drygt 40 procent av befolkningen, till familjer som hade hemmansdel. Den årsboende och mantalskrivna salteribefolknningen var 460 personer eller 25 procent. Familjer där huvudmannen uppgavs fiskare var likaledes 25 procent, medan kategorien övriga var 10 procent.

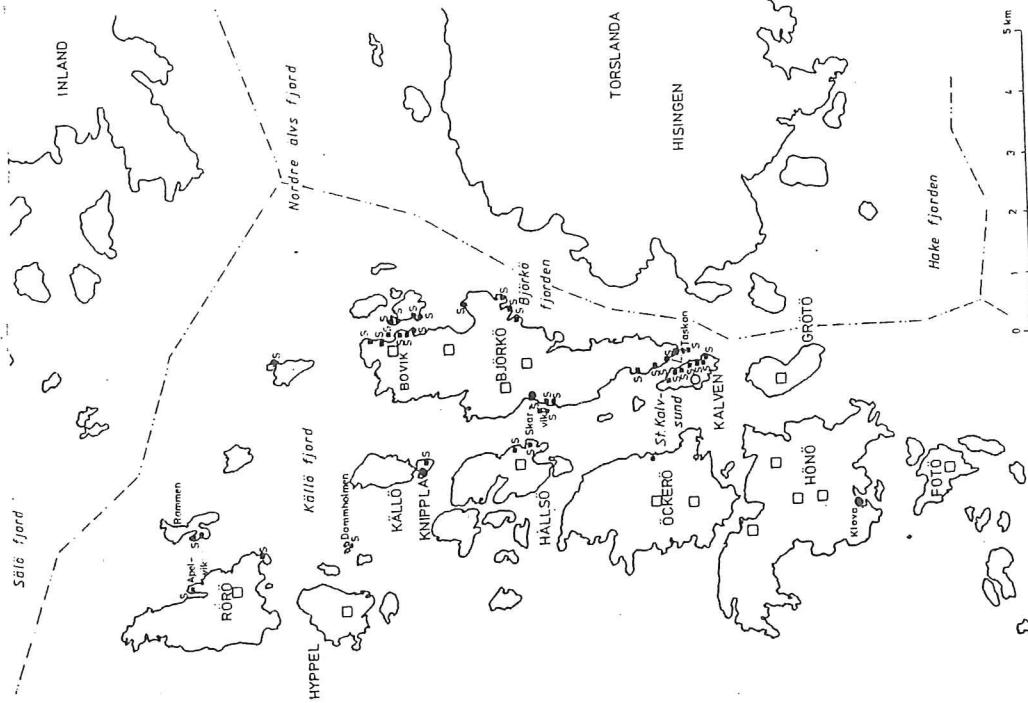

Fig 1. Bosättningen i Öckerö socken år 1805.

- Bosättning i anslutning till inägojord. De flesta hushållen ägde hemmansdel. I byn på Rörö med 142 mantalskrivna personer dominerade icke jordägare. Här bodde 11 fiskare- och 2 borgare- (sillförrare) fam.
- Strandsittarebosättning etablerad före sillperioden.
- Bosättning av fiskare tillkomna under sillperioden.
- Industri med till industriell bunden bosättning.
- s Källor: Göteborgs och Bohusläns mantalslängd 1805 (GIA). Kartor i Hermelius samlingen Sjökarteverket hydrogr. kartor (Krigsarkivet)

I denna kategori ingick lottar utan hemmansdel, sjöfolk, tullare, präst, hantverkare, inhysesfolk och familjer där huvudmannen ej hade någon yrkestitel. Ett stort antal nya bosättningar hade tillkommit, ofta i anslutning till industrierna. Under den säsong då sillen fångades och arbetades rekviserades förutom den fasta personalen, till industrin arbetare som inte var mantalskrivna därstades.

Två industri- och fiskarsamhällen hade växt fram. Det ena vid L Kalvsund på Kalven och Taskan, det andra vid Bovikesund på norra delen av Björkö. Fiskarna hade bo- satt sig på Knippa och på strandplatserna Klova på Hönön och Skarvik på Björkö. Därjämte bodde en tredjedel av fiskarna tillsammans med jordägarna i de ursprungliga agglomerationerna. Se fig 1. Folkökningen är som en följd av industrilokaliseringen, störst i östra delen av socknen, på Björkö och Kalven. Se fig 5.

Källtillgång

Det bohuslänska fisket och skärgårdsbosättningen har behandlats av ett antal författare. Här kan nämnas i första hand Olof Hasslöf som på ett förtjänstfullt sätt skildrat fiskarnas vardag, fångstmetoder, fiskeplatser och organisationer. Andra författare som här bör nämnas är Lennart Dalén, Johan Pettersson och Valdemar Hanesson. 8) I alla dessa författares skildringar har det tidiga 1800-talet behandlats kortfattat. Samtida skildrare av ett tidigt 1800-tal är A E Holmberg, som utifrån sin synvinkel ger en mycket mörk skildring av tillståndet i skärgården och Emelie Flygare-Carlén som i romanform rövarromantiskt skildrar Bohuslän. 9) Zoologen Sven Nilsson från Lund besökte åren 1826; 1828 och 1833 Bohuslän och gör ett antal skarpa iakttagelser. Han försöker förklara de uteblivna storsilllinstegen och ge förslag till hur sillfisket kan upphälpas. 10)

Statistiska uppgifter angående befolkningen finns bevarade och ur mantalslängder går att bearbeta fram detaljinformation. 11) Däremot är uppgifter om fisket begränsade från det tidiga 1800-talet. Prästerna lämnar i sina statistiska redogörelser ett begränsat antal uppgifter från de första årtiondena. Kronofogdarna har sporadiska uppgifter angående sillfångst, vadav i arbete, hummerexport och importresor från Nordjylland. Hushållningssällskapets insamlade statistik, som efter hand blir detaljierad, börjar först år 1859.

För att vidga kunskapen om fångstutrustningen och täcka bristen på faktiska uppgifter under det tidiga artonhundratalet har bouppteckningarna från Öckerö och Möllösund socknar bearbetats. 12) Dessa socknars arkiv; stämmoproto-koll, dödbocker, flyttningslängder, och statistiska uppgifter har jämvälv genomgåtts. 13) I denna uppsats redovisas förhållanden som rör Öckerö socken. För några år har mantalslängder bearbetats. Mantalslängden finns i två versioner, dels häradsskrivarens koncept med uppgifter om de enskilda hushållens uttaxering och dels den slutgiltiga summerade och till länsstyrelsen inlevererade mantalslängden.

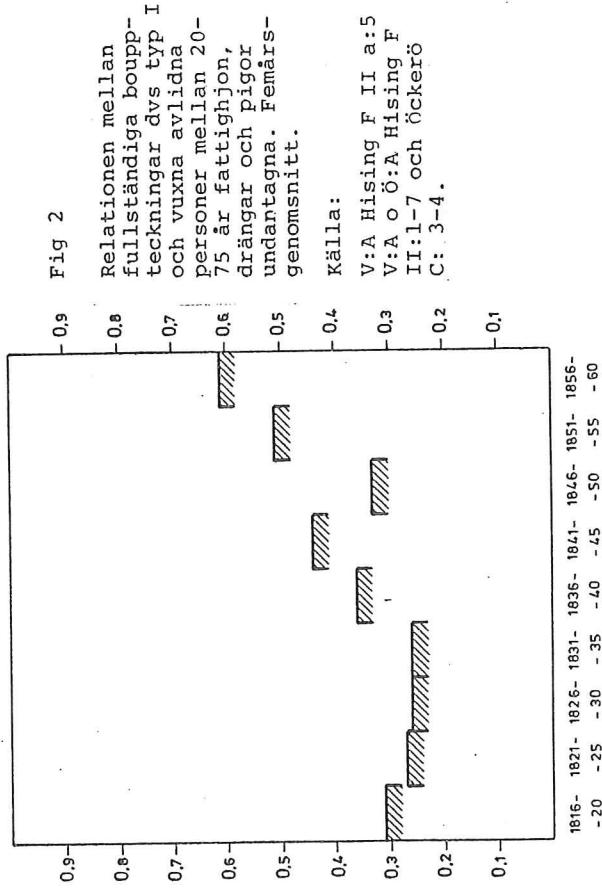
Bouppteckningarna

Vid bearbetning av bouppteckningarna har den ekonomiska ställningen, tillgångar, skulder och nettobehållning registrerats liksom förekomst av fast egendom, båtar, redskap och kontanter. Bouppteckningsmaterialet är givetvis behäftat med svagheter men det innehåller ett stort antal intressanta fakta. 14)

Bouppteckningarna finns av två typer. Den ena (typ I), den som kan ge oss ökad kunskap, registrerar tillgångar och skulder och alla de ting som finns i ett hushåll där en eller några vuxna bedrivit verksamhet. De är som regel upprättade vid hushållsföreständares eller hans makas död.

Bouppteckningarna är med få undantag mycket detaljerade. De upptar redskap av ringa värde, flera t.ex en skalriva värde 2 skilling. Den andra typen (typ II) av bouppteckning redovisar tillgångar hos en medlem av ett hushåll som inte är hushållsförståndare eller maka till hushållsförståndare. Det kan röra sig om barn, släktling, inneboende eller anställd. Dessa bouppteckningar redovisas ofta bara gångkläder eller arvslott i tidigare bouppteckningar. Denna typ av bouppteckning finns också för en del ensamstående äldre personer. Typ II utgör under hela tidsperioden 1816-1855 en mindre del, i genomsnitt 15%. Under femårsperioden 1856-60 utgör den 49%.

Antalet bouppteckningar har jämförts med dödbokens uppgifter. Bouppteckningar typ I finns bevarade för 31% av de under perioden 1816-1820 döda i åldersgruppen 20-75 år, fattighjon, drängar, pigor undantagna. Relationen mellan bouppteckningar av typ I och nämnda dödsspopulation sjunker något, stiger under senare delen av 1830-talet, för att under åren 1856-60 ligga på 0,61. Se fig 2.

Källa:

- V:A Hising F II a:5
V:A O Ö:A Hising F II:1-7 och Öckerö
C: 3-4.

I detta arbete har från öckerö socken excerpterats och bearbetats 370 bouppteckningar från åtta volymer tillkomna under tidsperioden 1816-60. Uppgifterna i den följande redovisningen härrör sig i första hand från bouppteckningar från fem volymer daterade från år 1824 fram till början av år 1853. I möjligaste mån har dock materialet från hela perioden beaktats.

De rörliga tillgångarna

De rörliga tillgångarna i form av fiskevatten är inte upptagna som tillgångar i vare sig skiftehandlingar eller i 1800-talets bouppteckningar. Däremot hade de upptagits som tillgång vid taxering av hemman under än äldre tider. Fiskevattnen var tillgängliga för envar. Hur dessa utnyttjades var beroende av behov för självförsörjning, förhållandena i avsättningsmarknaden, byråkratiska restriktioner för export och fiskarnas realkapitalutrustning. Få uppgifter finns från denna tid om exakta fiskeplatser.

I de öppna vattnen ute i Kattegat och Skagerrak uppträdde stimfiskar i första hand makrill och sill. Makrillen lämnade på våren djupen ute i Atlanten och sökte sig söderut genom Skagerrak och Kattegat för att leka. Under senare delen av maj och under juni uppträdde makrillen utanför Öckeröarna. En del av stimmen är på väg söderöver, en del stannar kvar i havet utanför öarna och en del sökte sig in i skärgården. Beståndet av makrill skattades under denna tid framför allt genom dörjfiske ute i Kattegat-Skagerrak. Fig 3.

Enstaka uppgifter om stora sillstim ute till havs finns från perioden 1805-50, men några försök från öbornas sida att fånga sillen ute till havs gjordes veterligen ej. Öckeröskärgården hör till de fyra kustavsnitt där sillstim kom in i kustvattnen under perioden mellan sillfiskema. Det rörde sig om begränsade sillinsteg där lotsill, dvs ej könsmogen sill domineras.

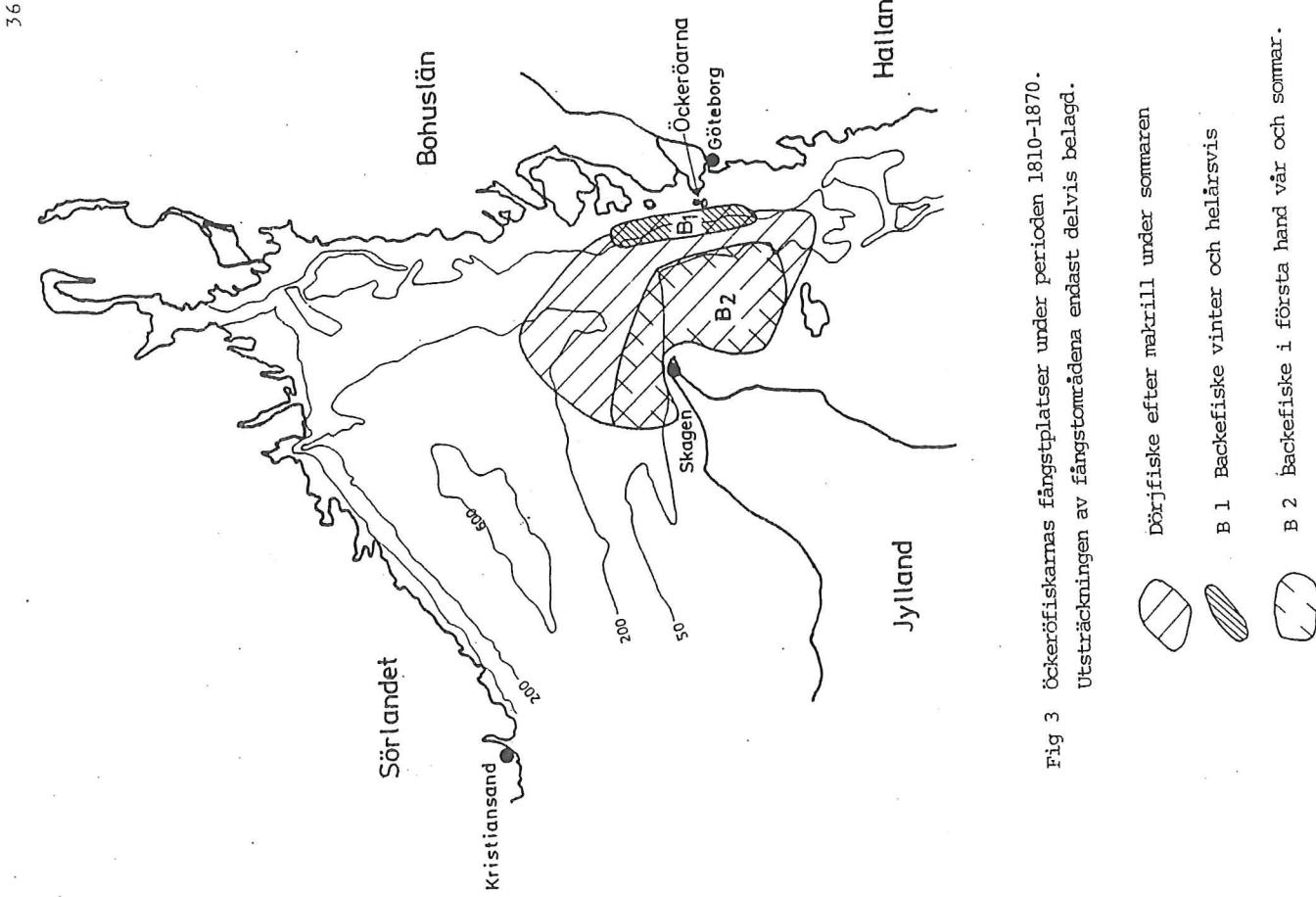

Fig 3 Öckeröfiskarnas fängstplatser under perioden 1810-1870.
Utsträckningen av fångstområdena endast delvis belagd.

Inomskärvatten tillförs med Göta älvs bärge utflöden näringssrikt färskvatten. Detta i sin tur leder till en rik biologisk produktion. Dessa vattens stora mjukbottnar är särskilt lämpade för skäddegarnsfiske. En stor stam av rödspätta förflyttar sig under en årlig cykel runt här.

Utomskärs sänkte sig havsmarkerna i nivåer ner mot den från norr i Skagerrak och Kattegat inträngande Djupa rännan. Väster om denna ränna utbreder sig på några timmars segellavstånd stora bankar mot och norr om Skagens udde. Dessa bankar är lämpliga för backefiske efter torsk, kolja, långa och rocka.

Fiskeredskap i bouppteckningarna

I de flesta bouppteckningarna finns fiskeredskap nämda. I 148 av 157 bon av typ I från tidsperioden 1824-53 nämns fiskeredskap. De bouppteckningar som således saknar fiskeredskap är i de flesta fall av den i redogörelsen för källmaterialet nämnda andra typen (typ II) av bouppteckning.

De vanligast förekommande fiskeredskapen är småbacker, skäddegarn, vadlotter/vaddukar och handredskap i form av dörjer och snören. Storbacker och hummerkupor är mindre vanliga. Sillgarn förekommer sällsynt, utom åren 1816-19, och makrillgarn uppträder först i slutet av 1840-talet.

Det högsta noterade värdet på fiskeredskap i ett enskilt bo var 49 Riksdaler 14 Sk. Banco. I åtta bon från år 1824-53 överstiger värdet 30 Rdr., i åtta är värdet mellan 25 och 30 och i åtta mellan 20 och 25 Rdr. Som regel finns de flesta redskaps typer representerade i dessa bouppteckningar. Det genomsnittliga värdet på fiskeredskap ligger på 11 1/2 Rdr. Detta kan jämföras med priset på en ko som värderas till 10 a 20 Rdr. någon gång till 30 Rdr.

Som exempel på i en bouppteckning upptagna fiskeredskap, tillbehör, båtar m.m redovisas här nedan boet efter en fiskare från Knippa från år 1831. 16)

Detta bo innehöll förutom kläder och husgeråd följande:

Båtar, hus och tillgångar

Fiskeredskap etc	Rdr.	Sk.	Rdr.	Sk.
1/2 Vadlott	8		En större båt med	
400 Storbacker	5	16	2ne segel och övrigt	
600 Småbacker	4		tillbehör.	30
11 Skäddegarn	7	16	En mindre ditto med	
4 Hummerkupor	1		fock, ådror och dragg.	6
4 Fiskedörjor	32		Mindre manbygnad	32
2 Isbilar	12		Summa tillgångar	50
2 Tåg	4		summa skulder	140
3 Skäddegarnstråg	6		Behållning	28
<u>Summa redskapsvärdé</u>			<u>Summa behållning</u>	42
Riksdaaler Banko	25	28 Sk.	Riksdaaler Banko	94
				34 Sk.

Backer anges i hundren. Redskapet består av en lång lina med känser. Varje hundre hade ursprungligen 100 känser vardera med en krok. Dessa försågs med agn inför fisken. Ett antal hundren sammanfogades till en länk som förrädades på fiskeplatsen. Småbacker användes för fångst på bankarna nära kusten, storbacker som alltid var försedda med flån (flötén) användes på djupare vatten ute på blötbottnar.

Under tidspérioden 1816-61 nämns småbacker i 163 bon eller 61% av samtliga. I bouppteckningarna från 1823-53 finns småbacker i 101, storbacker i 28 bon. Under 1820-talet upptas i bouppteckningarna mellan 2 och 9 hundren småbacker.

Antalet backer ökar och är under 1840- och 1850-talen i varannan bouppteckning mer än 10 hundren, i enstaka bon upp till 26 hundren. Ett hundre småbacker värderas till i genomsnitt 20 Sk. i början av perioden och 12 Sk. i slutet. Storbacker har värderats till 26 resp. 35 Skillingare delen av undersökningsperioden än under den tidigare.

I 111 av 268 eller 41% av bouppteckningarna av typ I, finns antecknat vadlott, vadslyngor eller vaddukar. Uppgifter om vadär finns med i materialet relativt sett jämnt fördelat över hela tidsperioden 1816-60. Se fig 4. En vadlott omfattade som regel två vadslyngor. Dessa utgjordes av stora nätdukar. En landvad bestod av ett sammanskott av vadlotter som vadlaget sammanfogade inför fiskehässongen. Vadlaget kunde bestå av upp till 20 man.

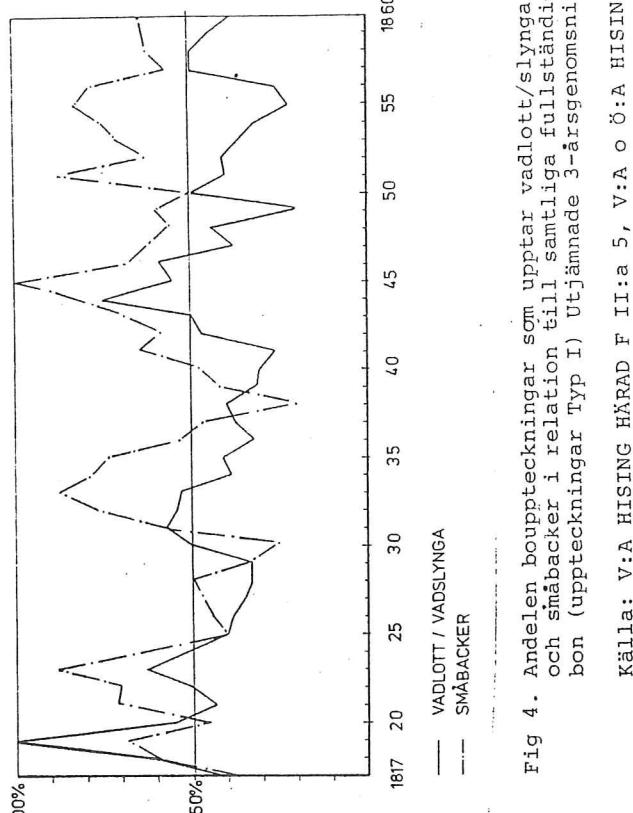

Fig 4. Andelen bouppteckningar som upp tar vadlott/slynga och småbacker i relation till summan av fullständiga bon (uppteckningar Typ I) Utjämna de 3-årsgenomsnitt.

Källa: V:A HISING HÄRAD F III:a 5, V:A o Ö:A HISING HÄRAD F II: 1-7.

En vadlott värderades åren 1824-53 till mellan 2 och 40 Rdr. I 41 bouppteckningar är värdet 10 Rdr. eller mer, i 29 lägre än 10 Rdr. De låga värdena har samband med att vadlotten är gammal och sannolikt i sämre kondition. Sven Nilsson anger år 1828 ett högre värde på en vadlott. 100 Riksdaler Riksäldas, eller 66.32 Riksdaler B:o, med tross, täg och alla tillbehör. 10)

Sill- och makrillgarn finns endast representerade i ett fåtal bon. Under åren 1816-23 finns sillgarn med i 14 bon. Sillgarn nämnas endast fem ggr 1824-53. Sista gången är 1835. I två bon 1 garn, i de tre andra 5,6 och 8 sillgarn. Åren 1855, 1858 och 1860 finns ånyo sillgarn nämda. Makrillgarn uppträder i materialet först år 1846, med ett garn i vardera två bon. Makrillgarn (3-5) finns sedan nämnda åren 1848 till 1852 i fyra bouppteckningar. Därjämte nämns stagarn (stågarn) år 1849.

Hummerkupor finns inte nämda i någon av de 30 bouppteckningar av typ I från 1816-19. Hummerkupor tas upp i 70 av bouppteckningarna under hela perioden 1820-61, eller 28% av de bon som tillhör typ I. Andelen uppteckningar med hummerkupor ökar och är störst under 1840- och 1850-talen. Vanligen är antalet kupor per bo mellan 10-15. Högssta noterade antalet är 20, men i många fall uppges blott 5.

Skäddgarn finns i 147 bon, eller 55% av bon typ I. De är jämnt fördelade över tiden. Antalet garn per bo varierar och ökar över tiden. Mer än 10 garn finns i 39 bo- uppteckningar och mer än 20 garn i 10 bon. Högssta antalet, 40 garn, nämns från Knippla i en bouppteckning från 1860. Skäddgarn värderas som regel till mellan 1/4 och 1 1/2 Riksdaler. I en bouppteckning från 1852 finns för första gången nämnt en ålkupa.

Värdet av båtar och redskap när i bouppteckningarna bara i ett tiotal fall under åren 1824-1853 upp till den norm som O Lundbeck (år 1832) tror är bärande för en fiskares nödvändiga utrustning med båtar och fiskeredskap 17). Skillnaden mellan denna norm som avser en storfiskare och öckeröfiskarna har dels att göra med att de sist-nämnda i sitt närfiske inte behövde tillgång till ett större havsgående fartyg dels med att båtarna i boupp-teckningsmaterialet sannolikt är undervärderade.

Båtar

Båt finns med i 36 av totalt 48 bouppteckningar från perioden 1816-1823, 34 i 40 bon av typ I, 2 i 8 bon av typ 2. Båtvärdet utgör 6,1 procent av tillgångarna. I salte-riägaren Anders Andersson Rammen bouppteckning från år 1816 finns under pantsaker ett antal båtar och båtlotter bland annat hälften i en större båt Freden kallad, om 550 skeppunds dräktighet. Halvlotten är värderad till 333 Riks-daler 16 skilling Banco.

Båt eller andel i båt har påträffats i 118 av de 166 eller 71 procent av bouppteckningarna av typ I åren 1824-53. Båtvärdet varierar från 1 till 578 Rdr., i genomsnitt drygt 40 Rdr. I tolv bouppteckningar är båtvärdet över 100 Rdr., i sjutton mellan 50-99 Rdr.

Den högst värderade båten åren 1824-1853 är en om 3 lästs-ers drägt med tvenne ställ segel. Den är upptagen till ett värde av 500 Rdr. Denna båt finns med i boet efter salteriidkaren Gustaf Widegren på Röskär, Hälso som avled på sjöresa från Jutland, 25 nov 1846.

En dörjebåt från Grötö med tvenne segel och tillbehör upp-tas år 1853 till 266 Rdr. 32 Sk. En båt om 9 alnars längd med segel, fock, klyvare, mesan, drägg och tross upptas år 1826 till 100 Rdr. Som Regel anges ej storleken på båten utan endast utrustningen. De större båtarna är i många fall ägda av två eller flera personer. De mindre

båtarna, jullar, kågar och kultbåtar värdet till 2-6, 4-10 resp. 14-40 Rdr. I många bouppteckningar kan vi se att man har andel i både större och mindre båtar i några fall upp till fyra stycken. Vi kan här spåra en tidig förekomst av båttag. Det totala båtvärdet i samtliga bouppteckningar (1824-53) belöper sig på 4556 Rdr. eller 5,3% av de totala bruttotillgångarna i bouppteckningarna. Värdet på båtarna är i bouppteckningarna mycket lägre än vad som uppges vid professor Sven Nilssons besök på Kalvsund 1833. Då uppgavs att i hela fönsteriet finns 140 större båtar om 8-10 alnar i kölen värda 500-700 riksddaler. 18

Dessa värdärade till mellan 300-700 Rdr. Båtvärdet ökar i bouppteckningsmaterialet både absolut och relativt. Under 1820-talet utgör båtvärdet 4%, under åren 1851-53, 11% av tillgångarna i bouppteckningarna.

En bedömning av tonaget som finns upptaget i bouppteckningarna åren 1816-1853 ger vid handen att båtar i första hand var användbara för vadefiske och för fiske på kustbankarna ut mot Djupa rännan och under sommarhalvåret i varje fall på bankarna väster om rännan ut till Skagens varv. Endast ett fåtal var så stora att de kunde användas för fiske på avlägsna farvatten som ytter Skagerrak. De båtar från Öckeröarna som under ett år 27/4 1842 - 26/4 1843 anlöpte Fredrikshamn var alla öppna båtar om 2-4 lästers storlek.

I bouppteckningarna från tidsperioden 1854-1861 finns båtar nämnda i 70 procent av bona typ I (49 av 70). Värdet av båtarna utgör 12,7 procent av de totala tillgångarna i dessa 49 bona dubbelt så hög andel som perioden 1816-1823 och tre gånger så hög som under 1824-1830. I materialet nämns relativt sett många stora båtar och under åren 1858 och 1859 tre däcksbåtar värderade till 330, 200 och 230 Riksddaler Banco. Förutom dessa tre däcksbåtar har ytterligare tre båtar värderats till 200, 2 till 300 och en till 400 Riksddaler Banco. I mer än hälften av de

ovan nämnda bona är värdet av båtarna över 50 Riksddaler Banco. En tydlig sättning på större båtar är märkbar.

Sillfisket

Sillfiske bedrevs i äldre tider dels med landavad, dels med sättgarn. Vadlotter finns med i bouppteckningsmaterialet hela perioden 1816-60 från Björkö, Öckerön och Hönön. Däremot tyder detta material på att fiskarna från Rörö slutat med vadefiske redan under 1830-talet. Fiske med sillgarn i form av sättgarn hade i mindre grad bedrivits parallellt med vadefiske. Min tolkning av det begränsade sillgarnsbeståndet i bouppteckningsmaterialet, är att garnfiske bedrevs i mycket begränsad utsträckning under det tidiga 1800-talet.

Storsillens försvinnande från skärgården är 1808 innebar en allvarlig kris. Denna kris blev mycket uppmärksammad på riksnivä. Den innebar att en viktig industriregion slogs ut. Den resulterade dessutom i störningar i de områden varifrån säsongssarbetarna hade rekryterats. Statsmakterna sökte lösa krisen genom att anslå medel för utsjöfiske och genom att beordra undersökningar om varför sillen försvunnit från skärgården. Försöken med drivgarnsfiske till havs misslyckades¹⁵⁾. Ett visst sillfiske om än i begränsad omfattning bedrevs även efter sillperiodens slut 1808. Åren efter gjorde vadlagen i Öckerö skärgård vissa, om än begränsade, fängster mest av skarp- och smässill. Sämlunda uppges att man 15 mars 1811 vid sillfiske i Björkfjorden vid Kalvsund fått 10-20 tunnor sill per vaddrag och att 3-4 båtar skarp- och smässill införts dagligen till Göteborg. Påföljande år den 18 jan nämns införsl till Skarsill. Fiskarna brukar själva skarpsillen i sina hus håll och som agn. Även de följande åren finns uppgifter om fängster. En salteriidkare från Hälsös uppges år 1833 att han är 1818 saltat 1 000 tunnor sill.

Sven Svensson salteriidkare på Skarviks holme vid Björkö skriver den 14 okt 1816¹⁹⁾.

I 2:ne är har jag ensam underhållit en sillvad med allt dess tillbehör, och manskap till dess bruk under höst- och wintermånaderne, samt äfven nu föryat och förmerat samma redskap, som med tillhörande båtar kostar 1800 R:dr R:gs:, och ehuru det ofta lyckats dermed fånga någon stor, mest smässil under tiden, har jag icke dervid förtjent mer än näjet, att för och med denna redskaps tillredande, underhåll och bruk, förskaffa flera menniskor nödtriffta igt uppehälle, som dermed arbetat.

Ett vadlag är likväld för litet och nästan omöjligt att dermed kunna noggrannt observera sillens inkommande vid alla inlopp, endast till Götheborgs vidisträckta skärgård, och kan ändamålet således knappast winnas, om icke flere bemedlade män behaga förena sig till ett större eller mindre Bolag och sammänskjuta medel att med förlager eller försträckningar antingen sjelfwa ombesöja utredande af vanliga sillvader, med dertill behöfande båtar och redskaper samt underhålla manskap till deras begagnande och dagliga bruk under höst- och wintermånaderna, med behörig tillsyn; eller och försträcka fattiga, men för flit och arbetssamhet kände fiskare, med förlager till sådan redskaps utredande, och underhåll för dem sjelfwa, tills fisket kan lemma ersättning, och på sådant sätt få, till en början åtminstone 3 eller 4 vadlag i rörelse.

Jag har trott mig böra annmåla detta förslag för den del af Rikets Herrars Handlande och respektive invånare, & synnerl i Götheborg, som annars torde lemma någon uppmärksamhet på det fordom, för allmän och enskild välmåga, så högst fördelaktiga sillfisket i Bohuslänska skärgården.

Odenvik har i sitt arbete om öckerö socken behandlat den s.k. Kronans försöksnot som brukades åren 1823-1829⁽²⁰⁾. Detta var ett mycket tidigt regionalpolitiskt försök, kanske inspirerat av Sven Svensson ovan, att hjälpa upp en landsända som drabbats av svårigheter. Initiativtagare var den högt värdadera landshövdingen Axel von Rosen.

(Tyrvarr har hans efterträdere ej nätt upp till hans förmåga och intresse att lösa Bohusläns problem.) Kronans försöksnot var en stor vad som skulle, hoppades man, kunna fångas in sillen. I öckerö socken fanns sex mindre vadar år 1822, samma år som Kronans försöksnot tillverkades på Kalvön (Kalven). Totalt uppges antalet vadar i länet till 21.

Kronans försöksnot var ett unikt projekt. Fiskarna skulle ha lön. 16 Sk. per dag. Vadlaget skulle omfatta 20 man varav 3 skulle vara förmän. Vaden bestod av 40 vaddukar. Vadlaget utnyttjar egena båtar. Båtlega skulle utgå med högst 25 Rdr. om året. Vinsten, resultatet efter att lön och båtlega betalts, skulle delas mellan vadlaget hälften, de fattiga i öckerö socken en fjärdedel, och till en fond för vadens underhåll en fjärdedel. I notdragningskommittén ingick 4 fiskare, 3 salteriördkare, kronolänsman och kyrkohöden i pastorseaten. Bokföring och ordentlig redovisning sker.

Första fiskeförsöket under jan 1823 resulterade i en fångst om 295 tunnor smässill. Denna såldes för 36-40 Skillling tunnan. Resultatet ansågs som gott. Vintern 1824-25 gav företaget en vinst på 1100 Riksdaaler Banco, efter avdragna lönekostnader och båthyra. Nästa vintersäsong hade man fångat 1060 tunnor varav 4 1/2 tunna stor sill, för tillsammans 1389 Rdr. Såldes ett sämre resultat än föregående säsong. Lön hade av dessa medel utgått med 426.32 till 20 man, 16 Skilling i 64 dar. Halva vaden hade bytts ut, dvs 20 nya vaddukar hade förfärdigats för drygt 150 Rdr. Behållningen var vid detta tillfälle 136 Rdr.

De följande säsongerna blev fångsterna sämre och vaden omlokaliseras till Tjörn efter långa förhandlingar. Då fanns i öckerö socken 6 eller 7 vadar av motsvarande storlek. De fångster som gjordes var av mindre sill s.k. lottossil. Den dög som regel inte till att salta men var lämplig för färskkonsumtion. Även skarpssill fängades.

I november 1826 och mars 1828 besökte den kände Lundazoologen Sven Nilsson Bohuslänn.⁽¹⁰⁾. Han återkom sommaren 1833 och höll då ett antal sammankomster med lokalbefolkningen längs kusten. I samband härmmed uppges att vintern 1825-26 hade 100 tunnor stor sill fängats. Vintern 1831-32 hade 150 tunnor stor sill klassad som grässill, fängats på Björköfjorden. Sillen hade sålts färsk i Göteborg

för 16 Skilling per tjog. Fångsten av småsill var 10 ggr större än fångsten av storsill.

Nilsson vänder sig mot vadfisket och förordar sättgarn. Han konstaterar att sillen längs västkusten kommer in i fyra kustavsnitt. Fjällbackskärgården, Öckeröskärgården, Värökusten (Bua) och vid Kullen-Skällderviken. Vid de två försträmnda nyttjas vadar, vid de två senare sättgarn. Nilsson ville feda småsillen. Vadfiske, som innebar att stora mängder småsill fångades, var enligt plundringsprincipen.

Sillfisket med landvad bedrevs, att döma av bouppteckningsmaterialet, under hela den "storsillösa" perioden År 1859 bedrevs, enligt kustsergeanten N Sörensson, ifrån Öckerö socken fiske med 6 sillvadar.²¹⁾

Sillgarn kommer in i bouppteckningsmaterialet är 1855. I statistikmaterialet från år 1859 upptas 96 sättgarn för sillfiske. Sillfiske med sättgarn nämns längs bohuskusten vid detta tillfälle bara från Öckeröskärgården och från Kalvön. (Fjällbacka).

Säsongen 1881-82 kom storsillen in i Öckeröskärgården. Samma säsong gjorde två backelag från Öckerö ett försök med snörvad, införd från USA. Eftersom sillen under resten av 1800-talet regelbundet gick in i skärgården kom landvädarna fortfarande att dominera sillfisket.

Backefisket och andra fisken

Den i bouppteckningarna registrerade redskapsutrustningen liksom huvuddelen av båtkapitalet visar på att inriktning är närfiske och färskfiskförsäljning. Småbacker finns oftare i utrustningen än storbacker. Skäddegarn förekommer både ofta och i riklig mängd i bouppteckningsmaterialet. Skädddegarnsfisket kunde bedrivas större delen av året och med hjälp av små båtar inom en högst två timmars avstånd från hemmet. Skädddegarnsfisket hade stor

ekonomisk betydelse för fiskarna på Rörö och drevs vid isläggning från uthamnen Vinterhamnen, mellan 1 och 2 km från bebyggelsen på ön.²²⁾

Handredskapen dörjer och snören tyder även på fiske i nära vatten. Dörjer användes för småfiske efter torsk, vitling och sandskädda, som regel inomskärs från liten båt. Denna var som regel förankrad. Hushållets egen färskfisksförjning sköttes lämpligen med handredskap. Makrillen fångades med handredskap, dels med snören (en lina med blytyngd och tafsar och krokar) från seglande båt, dels med slagdörj från uppankrad farkost. Vid dörjefisket med snören ute till havs, utnyttjades stora båtar. Att dörjefisket efter makrill var av stor ekonomisk betydelse framgår av uppgifter från det hearing Sven Nilsson höll 1833, av försäljningen på fisktorget i Göteborg 1856-57 och av de stora investeringar som gjorts i dörjebåtar.

Samarbete mellan dörjebåtar förekom redan på 1820-talet så till vida att två båtar växelvis seglade till Göteborg med fångsterna.²³⁾ I hushållningssällskapets statistik för år 1866 svarade makrillfisket för huvuddelen av de rapporterade intäkterna för fiskare från Öckerö-skärgården. Snören användes inte bara för makrillfiske utan även för fångst av torskifiskar. Först i slutet av perioden kommer makrillgarnen in. År 1846 noteras uppgift första gången om makrillgarn i bouppteckningsmaterialet. Antal observationer är ännu år 1860 få. Man kan skönja en början till det under senare delen av 1800-talet och första hälften av 1900-talet viktiga drivgarnsfisket efter makrill.

Backefiskets betydelse framgår av förekomsten i bouppteckningsmaterialet. Detta fiske bedrevs sannolikt året runt med vissa avbrott. Vintertid på bankarna utanför Öarna, sommartid även väster om Djupa rännan ut till Skärgrens rev.

Lars Bing-Hess uppgär år 1802 att svenska fiskare bedrev backefiske från pingsttiden och fram under sommaren på Laesö Trindel och även under Jyllandslandet. Backefisket hade månghundraåriga traditioner i Öckerösärgården. Under 1650-talet bedrev fiskare storfiske och utförsel av klippfisk och kabeljö till Danmark. Under 1760-talet bedrev 67 båtar från öckeröarna storfiske och fick premie därför. (24)

Vid Sven Nilssons besök på Kalvsund sommaren 1833 upp-tecknades att torsk fångades dels med backer, dels med dörj. Vid backefiske var man 4 man som alla ägde lika del i redskapen. Vid dörjnning var man 3 man. Båtarna var mindre än i norra särgården.

Backefisket efter torsk idkades 3 mil ut på ett djup av mellan 50 och 60 farnmar. En del av fångsten saltades. Bokhållare Widgren på salteriet Röskär, Hällsö, hade under våren 1833 köpt och saltat 240 fjärdingar kabeljo. Priset på torsk var 3 Riksdaaler för 10 st med en medelvikt av 6 kg (15 skålpond). Kolja och vitling såldes färsk i Göteborg.

A E Holmberg nämner år 1845, att öckeröbornas huvudnäring är fiske, och att de bedrev ett rikt givande rockefiske stundom under laesö. Storfisket idkas alls inte.

Kronofogden i Göteborgs Fögderi, uppgör 31 mars 1854 att skärgårdarna i Styrö socken idka fiske och sjöfart som huvudnäring. Något storfiske idkas inte utan det är endast på grundar och bankar utanför kusten som fisket av torsk, ländor, koljor och vitling idkas.

Vid Sven Nilssons utfrågning år 1833 uppges att hummer-fisket var obetydligt och att fångsten avsattes i Göteborg. A E Holmberg uppgär år 1845 att bebyggarna på Rörö, Hällsö och Knipplän taga betydligt hummer. Bouppteckningsmaten ålet visar att hummerfiske i stor utsträckning bedrivits även från Hömö, Öckerö och Fotö.

Marknad och avsättning

Marknadsläget för avsättningen av fångsten färsk var bättre än den för yrkesbröderna längre upp i Bohuslän. Den potentiella marknaden utgjordes förutom av Göteborgs och Kungälvs städer, av Södra Inland V och Ö Hissings, Sävedals och Askims härad, dvs södra tredjedelen av Göteborgs och Bohus län. Både regionen och Göteborgs stad hade under perioden 1810-60 en starkt växande befolkning. Göteborgs befolkning var år 1810 14 000, 1850 26 000 och år 1860 37 000. Regionen som helhet hade en befolkning på drygt 42 000 år 1810, 67 000 år 1850 och 83 000 år 1860.

Denna regionala marknad delades med yrkesbröderna från Styrö socken och ett begränsat antal fiskare från fastlandskulpen och Hisingen. Avsättningen sker dels vid Fisktorget i Rosenlund, Göteborg, vid torget i Kungälv och genom kringförföringshandel. Byteshandel av fisk mot lantbruksprodukter har sannolikt spelat en stor roll. Denna senare typ av handel finns belagt från senare delen av 1800-talet.

Omfattningen av försäljningen på Fisktorget i Göteborg finns uppmätt under ett års tid mellan 1 april 1856 till 31 mars 1857. Då antecknade dag för dag en polisman Abrahamsson införslan av fisk fördelad på fiskslag på uppdrag av fiskeriintendenten A W Malm. Införslen summerades månadsvis och för hela året. Försäljningsvärdet för resp. fisksort beräknades med hjälp av ett uppskattat medelpris. (25)

Ett stort antal fisksorter redovisas men endast ett fåtal hade någon som helst betydelse för försäljningsintäkten på Fisktorget. Makrillen svarar för hela 38% av omräntningen. Drygt 1,2 miljoner makrill har förts in och försäljningspriset har uppskattats till 5 Skilling styck. Makrillininförslen är koncentrerad till perioden slutet

av maj fram till början av augusti. Som fiskslag nr 2 kommer överraskande nog horngädda som svarar för uppskattningsvis 11% av införselvärdet. Säsongen är maj och början av juni. Samtliga huvuddelen inköpt i Danmark på Lässö. Långa och hällefjundra svarar för 9% vardera, torsk och kolja och rödspätta för 4%. De i litteraturen ofta omnämnda skaboskädderna, som redovisas för sig, svarar detta är endast för 2% av införseln. Importen av dessa rödspätter är störst vår och höst. Under juni och juli är 1856 förekom ingen import. Prisnivån för skaboskädder är satt mycket lägre än för de lokalt fångade rödspättorna, 7 1/2 resp. 18 Rdr. 18 Rdr. tunnan. Sannolikt såldes rödspättorna levande, därav det högre priset. Kvantitetsmässigt domineras skaboskädderna med 1047 mot 741 1/4 tunnor för lokalt fångad rödspätta. Sillinförselet har värderats till 8111 Rdr., smässillinförselet till 1405 Rdr. eller sammanlagt 3% av totalinförselet. Efter sill och skaboskäddar kommer gädda, vitling, slättrocka och ål som samtliga varuslag svarar för över 1% av totalvärdet, samt hummer.

Den totala omsättningen har uppskattats till 329 000 Riksdaler Riksgälds. Hur stor del av Göteborgarnas fiskinköp som skedde via Fisktorget vet jag inte. Sannolikt betydde marknaden i stadens nära omgivning en hel del. Därtill kommer försäljningen på den agrara marknaden på Hisingen, Inland och i Sävedals och Askims härad. Endjärv kalkyl med utgångspunkt av införselet till Fisktorget, skulle ge följande slutsats. Av det totala värdet 329 000 Rdr. svarar det lokala fisket för 250 000, importen av skaboskäddor, huvuddelen av införselet av horngädda, hällefjundra m.m. för resten.

Räknar vi högt, svarar öckeröfiskarna för 40% av den totala tillförselet till Fisktorget. Räknar vi lågt och förturtsätter att fiskare från Tjörn under vintern tillför marknaden större kvantiteter hamnar vi på 25%. Vi skulle i så fall kunna skatta fiskarna från öckerö sockens brutto-

intäkt från försäljningen på Fisktorget till mellan 100 000 och 60 000 Riksdaler Riksgälds. Här till kommer försäljningen i Kungälv, i Göteborgs förorter och på landsbygden och förtjänsten på fiskimporten från Danmark där öckeröarna svarar för ungefärlig hälften.

Totala antalet vuxna manspersoner, inklusive drängar och söner, var 429. Räknar vi med att 300 är i hög grad beroende av inkomst från fisket så har fiskaren erhållit en genomsnittlig bruttointäkt av 200-300 Rdr. Riksgäldspå försäljningen av egen-fångad fisk, på torget i Göteborg. Här till kommer då intäkterna från lokal försäljning uteslagna Göteborg och nettointäkten av importhandeln av skaboskädder och horngädda. Detta gör att öckeröfiskarnas intäkter överstiger storsjöfiskarnas i mellersta Bohuslän. 1100 man i storfisket är 1859 skulle från värdfisket ha en intäkt av 263 000 och vinterfisket 67 000, såldes totalt 300 Rdr. Rgs. per man.

Stor betydelse för färskfiskavsnittningen fick tillkomsten av järnvägar. Stambanan Göteborg - Stockholm blev klar år 1862. Fredrikshamn - Tyskland blev färdig år 1875.

De fasta naturtillgångarna

Öckeröarnas fasta naturtillgångar var begränsade. Hela socknens areal var 25 km². Av denna areal var mer än 70% hällmarker med begränsat inslag av betesbackar och klapphärlar. När den odlade arealen var som störst, mellan 1880-1930, omfattade äkern och ängen vardera 10% av landarealen. Den hästä jorden - sandblandad lerjord finns på de tre största öarna. På de mindre öarna och i västliga lägen utgjordes jorden av sand. Här var den odlingsbara marken ytterst begränsad.

Öckerö socken var inte bara arealmässigt liten. Mätt i mantal var socknen blott 12 1/4 mantal. De ursprungliga gårdarna (hemmanen) var 18. De tre största öarna var

delade på flera hemman. Fem örar utgjorde vardera ett hemman medan två av de nu tio bebodda öarna var skattlagda som holmar. Hemman hade delats på flera bruk. År 1669 var antalet brukare 40, år 1748, strax före sillfiskets början, 57. Antalet bruksdelar fördubblas under sillperioden 1752-1808.

Jordbruket före och under det stora sillfisket

På de tre största öarna bedrevs jordbruk med sädesodling. Detta finns belagt både i det medeltida material som från 1600-talet,²⁷⁾ på de mindre öarna brukades däremot ingen åker utan dessas hemman avkastade endast hö och bete. De arealuppgifter som finns från Björkö 1760 och 1762 och från Hönö (Hönö by och Hult) 1801 redovisar en mindre åkerareal under den stora bohuslänska sillperioden än i uppgifter från 1600-talet.²⁸⁾ Under 1700-talets sista årtionden börjar hästar uppträda i bouppteckningsmaterialet från de mindre öarna. Detta förhållande tyder på att man har börjat bedriva åkerbruk. En trolig orsak till detta är att potatisodling börjat. En skifteskarta från Grötö år 1806, redovisar drygt 2 tunnland åker.

Under tiden före det stora sillfisket på 1730- och 40-talen redovisas i bouppteckningarna två till fem kor och ett till fyra ungdjur. Under sillperioden minskar antalet kor och i synnerhet ungdjur per bouppteckning. Antalet djur är störst på Hönön och Öckerön.

Jordbruket under 1800-talet

När kontantinkomsterna från sillfiske och silltransporter uteblir mobiliseras odlingsresurserna. Åkerarealens tillväxt framgår dels av de jordbruksstatistiska uppgifterna, dels av skifteskartematerialet. Hela åkerarealens i Öckerö socken uppges år 1802 till 65 tl, år 1817 till 163 tl enligt prästernas statistiska uppgifter. Under åren 1824-28 skiftades inägorna till samtliga fem hemman på Hönön. En betydande uppodling av inägoäng till åker

hade skett. Den sammanlagda åkerarealen på Hönö var 55 tl. Inägoängen var 48 1/2 tl. Åkerarealen var 4 ggr större i Hönö by och Hult än vid skiftena år 1801. Den genomsnittliga inägoarealen per brukare var bara 1 1/2 tl. åker och 1 tl. äng.

Per hemmansköld ökar åkerarealen från 14 1/2 kl. år 1801 till 36 kl. år 1827 i Hönö by och från 7 1/2 kl. till 15 1/2 kl. i Hult. Ett växande antal brukare hade förutom hemmansdelen han bodde på ett utbruk i ett annat hemman.²⁸⁾

Efter skiftena på 1820-talet började uppodlingen av utmarkerna. Större delen av utmarksuppodlingen var genomfört förd omkring 1860. Vid lagas skifte, på Hönö genomfört åren 1843, 1852, 1858 och 1862 var åkern 174 tl. Den var vid ekonomisk kartläggning 1934, 208 tl. Arealen åker som nu delvis användes för vallodling, är något större per brukare, vid lagas skifte än både 1824-28 och i slutet av 1800-talet.

I bouppteckningsmaterialet från 1824-53 finns kor med i 92 bouppteckningar. I de flesta eller, 69 bon redovisas endast en ko. I ett bo finns med fem kor, i tre fyra och i fem tre kor. En ko värderas till mellan 10 och 30 Rdr. Hästar finns nämnda i 54 bouppteckningar, i åtta bon två hästar och i 34 en häst och i tolv bon del i häst. Hästar finns som regel i bon där kor tas upp. I några få bon, de med de minsta hemmansdelarna, finns endast får. Får finns som regel med i bon med kor. Grisar och höns är däremot ej så vanliga. De största bruknen, de med tre kor, har som regel en fullständig uppsättning djur. Häst, kor, får och svin. Samtliga dessa bruk finns på de större öarna.

Hemmansklyvningen fortsätter under hela 1800-talet och in på 1900-talet. Endast ett fåtal av bruksdelarna når upp till storleken av ett småbruk. De flesta hemmansdelarna är mindre än ett torp på fastlandet och består av

en markbit tillräckligt stor för att föda en ko och kala-
ra hushållets försörjning med potatis. I många fall har
hemmansklyvningen gått så långt att ägaren till lotten
inte ens kan föda en ko.

Jordbruket är således av betydelse endast för en mycket
liten grupp och även denna grupp deltar i fisket. I bo-
uppteckningarna för samtliga de nio bon som har tre ell-
er flera kor, finns båtar och fiskeredskap, vadlotter,
småbäcker, skäddegarn, dörjer och snören med. De flesta
hushållen är till sin försörjning i första hand beroende
av fisket, jordbruket är en binäring.

Vilka andra näringar bedrevs

Inom socknen finns under hela undersökningsperioden två
lotsplatser bemannade, Kalvens och Rörö lotsplatser. Tull-
verket etablerade sig tidigt på Kalven och på 1840-talet
på Rörön. Övriga funktionärer är prästen och två lärar
samt barmorskan. Några få salteriägare finns kvår. Ofta
kombinerades verksamheten på salteriet med krogrörelse.
Uppgifter om sjöfart från 1800-talet är begränsade. En-
staka mindre jakter nämns. I en boupteckning från 1853
nämns att den avlidne var åtalad för olaga seglation.

Antalet sjörövare i källmaterialet är begränsade.
I samband med kontinentalblockaden 1810-12 pågick en om-
fattande smuggling ned myndigheternas goda minne. Under
denna tid hade engelsmännens stora upplag på Fotö. Det
finns uppgifter om att smugglingen inte upphörde i och
med kontinentalblockadens avveckling. 29)

Förutom eget fiske så sysslade öborna med import av sk
skaboskädder, dvs rödspärror från Skagen. Denna verksam-
het finns belyst vid ett flertal tillfällen både i danskt
och svenskt källmaterial. Holmberg (1845) uppger att fisk-
köp idkades av omkring 12 båtar från Öckerö, och han
anser att hanteringen var till stor skada för fiskarna.
Lars Bing-Hess berättar år 1802 att svenska köpte horn-
gäddar på Læsø för göteborgsmarknaden.

Befolkningsutvecklingen under 1800-talet

Öckerö sockens befolkning, som är 1805 uppgår till 1800
personer, minskar till 1300 i början av 1830-talet.

Migrationsförlusterna är störst åren 1811-20. Från slutet
av 1830-talet och framåt råder i stort sett balans
mellan in- och utflyttning. I början av 1860-talet når
folkmängden 1805-års nivå. Under en 30-årsperiod, 1870-
1900 fördubblas befolkningen. 30) Se fig 5.

Den stora nedgången i befolkningens antal 1810-1830, är
framför allt förknippad med att salteribefolkningen min-
skar från 460 år 1805 till knappt 100 år 1825, varav
hälften hade yrkestitel lots, sjöman etc. Fiskarbefolkn-
ningens antal minskar framför allt på Björkö men även
på Förön, Knippa och Hyppe. Befolkningen på Björkö
med närliggande holmar och skär, som är 1805 var 711 per-
soner, minskar till 200 år 1835, året efter den stora
koleraepidemin. Även befolkningen på ön Kalven minskar
från 199 till 125 under samma period.

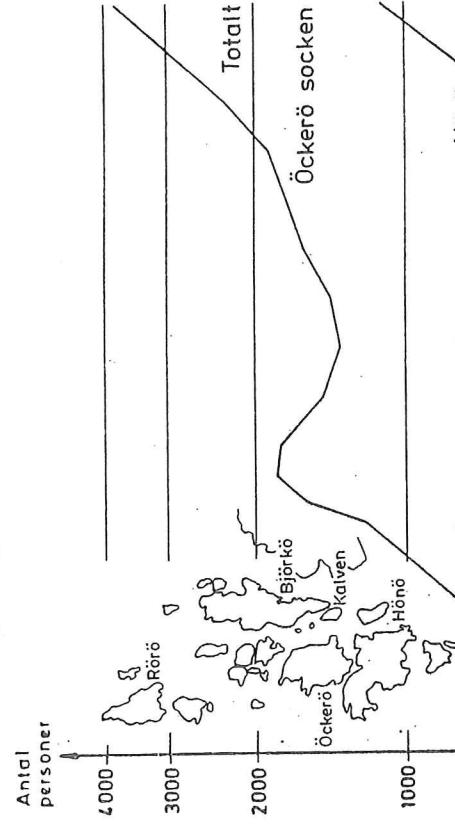
För både Björkö och Kalven har befolkningens ut-
seende att göra dels med industrietableringen och dess
avveckling, dels med närheten till sillrika fjordar kont-
ra längre avstånd till utsjövatten än öarna i ytter ö-
kedjan. Efter hand avvecklas bosättningen på holmarna runt
Björkö. Den sista dylika var fiskeläget Taskan /Florentin-
skäret/ som ännu är 1875 var bebodd av 5 personer. 31) Den
enda holmen (ön) inom Öckerö socken där landnamet under
det stora bohuslänska sillfisket resulterar i en stadig-
varande bosättning är Knippa.

Befolkningsutvecklingen på Hönön är helt annorlunda än
den för Björkö. Hönös befolkning ökar kontinuerligt
oberoende av sillperioderna, om än med något svagare
tillväxttakt under perioden mellan sillfiskena.

Antalet personer i familjer med hemmansdel är år 1825
i absoluta tal (739) samma antal som tjugu år tidigare.

Relativt sett har andelen ökat från 40 till 58 procent.
År 1850 är andelen 52 procent eller i absoluta tal 818.

Av de som inte äger jord hör drygt hälften eller 397 till

familjer där huvudmannen har yrkestiteln fiskare. Flest fiskare finns på Rörö, Hönö, Öckerö och Kalven.

Ett antal hushåll och framförallt ensamstående personer var år 1825 betecknade som fattiga och ej taxerade för skatt. Tre hushåll var i längden angivna som fattiga men taxerade för skatt. Det sammantagna antalet personer i dessa hushåll var 73 resp. 11. Sammanlagt sju procent av befolkningen. Andelen fattiga är densamma år 1850. Anmärkningsvärt lite med tanke på A E Holmbergs beskrivning av tillståndet i Bohuslän. Det största antalet fattiga finns år 1825 i Klovra på Hönö, år 1850 på Rörö.

Kontakter

Det viktiga trendbrottet vad beträffar de översjöiska kontakterna inträffar som en följd av gränsförändringarna 1658. Öckeröarna hade som en del av det danska Kattegat-Skagerrakväldet omfattande kommersiella kontakter med Jylland och hela Kattegatområdet. När Bohuslän blev svenskt fick öarna inte längre bedriva seglation på danska hamnar eller där sälja sina produkter.

Kontakterna under 1700-talet är begränsade. Uppgifter finns om enstaka öbor i danska handelsflottan. När importen av fisk från Læsø och Nordjylland kom i gång har ännu inte kunnat klarläggas, men tydligt är att import av horngädda ägde rum under 1780- och 90-talen.³²⁾ I både svenska och danska uppgifter finns den omfattande handeln med skaboskäder dokumenterad.³³⁾ Den handeln sköttes nästan helt av öbor från Göteborgsskärgården, Öckerö och Styrö socknar. Denna hantering som pågått ända fram till nutid hade ur dansk synpunkt stor betydelse fram till den jylländska stambanans tillkomst år 1875.

Tillfälliga kontakter betingade av att bohuslänningsar, sannolikt från Öckeröarna, vid fiske på Jutiska revet söder om Björkö 1750-1900, Öckerö 1765-1900 och Kalven 1780-1900.

Källa: Mantalslängder (GÅ) för öarnas befolkning. Redogörelse för folkmängden (Öckerö G1: 1-2) för socknens totalbefolknings-

Fig 5 Befolkningsutvecklingen i hela Öckerö socken, på öarna Hönö och Björkö 1750-1900, Öckerö 1765-1900 och Kalven 1780-1900.

ättilingar, alltid intresserade av den danska aquaviten. I vaktjournalen från Frederikshavns toldsted finns för ett år, 27/4 1842 till 26/4 1843, noterade 80 anlöp av 21 båtar med hemmhamn på Öckeröarna. 34) Båtarna uppges vara på fiskeri. Tyvärr är inte motsvarande tullmaterial bevarat för Göteborg. Det går därför inte att vare sig berlägga eller avvisa antagandet att besöken avsåg fiskuppköp och ej fiske.

Kontakterna mellan Öckeröarna å ena sidan - Göteborg och Sverige å andra sidan, har knutits starka under sillperioden 1752-1808. Intressenterna i sillindustrin är i första hand Göteborgsköpmän, i andra hand personer från andra svenska städer. Driftsledning och tunnbindare har samma ursprung. Driftspersonalen - arbetarna - rekryterades för säsongen från Västergötland och Halland.

I de uppgifter som finns om flyttningar under början av 1800-talet, domineras flyttningar till och i många fall säkert återflyttning till Göteborg. Kontakterna med länetts hövding är som framgår av redogörelsen om kronans försörningssnot goda. I Göteborg finns också den växande färskfiskmarknaden.

Kontakterna med Skagen och Jylland finns där i samband med importhandeln med fisk. Migrationsutbytet med Danmark är ringa. I flyttningsslängderna för Öckerö socken finns för hela perioden 1825-50 nämda endast två personer som flyttat till Danmark. 35) År 1825 flyttar en piga från Apelvik på Rörö till Fredrikshavn, år 1846 flyttar en gosse till Helsingör. Under år 1825 (31 mars) är en dansk familj mantalsskriven på salteriet Apelvik. Mannen uppger vara salteriidkare. Han har tydligen intressenter i Jylland. Familjen som i varje fall fram till 1817 bodde i Helsingör finns ej med i husförhörslängden, men en dotters födelse 21 mars 1825 finns med i kyrkoboken. Närahusstrun dör på Rörö 21 okt samma år finns detta registrerat endast i kyrkoboken för Fredrikshavn. Mannen är gäst- rat endast i kyrkoboken för Fredrikshavn. Mannen är gäst-

givare där och varför han tydligen större delen av år 1825 bodde på Rörö och står som salteriidkare framgår ej. Den på Rörö födda dottern lämnas kvar som fosterdotter hos ägarna till salteriet Apelvik.

Under senare delen av 1800-talet fram till år 1894 finns ett mycket begränsat antal flyttningar mellan Öckerö och Norge resp. Danmark. År 1869 flyttar en fiskare från Öckerö till Norge. Från Danmark har vi en person år 1876 som inflyttare, en sjökapten från Fredrikshavn, vilken som barn är 1825 bott på Rörö. År 1875 flyttar en kvinna till Norge och gifter sig. År 1888 kommer hela familjen till hustruns hemort, Hööö varifrån mannen fortsätter till Amerika. År 1891 flyttar hustrun tillsammans med barnen till Kristiania för att senare bosätta sig i Dypväg och Lygnör på Sörlandskusten. År 1885 kommer en kvinna till Öckerö från Larvik i Norge. Året efter flyttar hon med sin svenska man till sin hemort.

År 1861 förpassades en Öckeröbo från Danmark till hemorten. Han hade någon tid erhållit understöd av fattigvården i Klangsböle men nu fick Öckerö församling dra för-sorg om honom. 36)

Migrationsutbytet med Danmark och Norge är således litet.

I dessa sammanhang kan det kanske vara av intresse att migrationen till Amerika också var begränsad. Sammanlagt 49 personer varav en del endast temporärt uppehållit sig i socknen (Kalvsund) flyttar till Amerika. Sex personer flyttar in från Amerika 1850-1894.

Sammanfattnings

De resultat som hittills framkommit visar att skärgårdsbefolningen klarat den svåra strukturkrisen under början av 1800-talet relativt väl. Den mörka beskrivningen av tillståndet i den bohuslänska skärgården som inte minst A E Holmberg frammanar, är inte sann. Hans bild av Bohusläns fiskare som de i sitt yrke mest okunniga, stämmer inte heller. 37)

NOTER

När sillen nästan helt uteblir innebär det ett stort avbräck för skärgårdsbefolkningen. Den befolkningsskatorni som drabbas hårdast är den industrirysselsatta. De flesta dylika ger sig av och av de som blir kvar får många svårigheter att försörja sig. Bilden av ruinerna efter sillindustrierna och hans prästkollegors nostalgiiska minnen har sannolikt frammanat den svarta bild av skärgården som Holmberg presenterar.

Arbetsinsatserna inriktas på fisket, jordbruket och importhandel med skaboskädder. Basen i ekonomin är fisket. Nära hälften av befolkningen är helt beroende av fisket, resten i mycket stor utsträckning. Öborna förlitar sig på beprövade fiskemetoder. De bedriver backefiske i Kattégat, dörjfiske efter makrill i Kattegat-Skagerrak, vadsillfiske i fjordarna under vintern, skädddegarnsfiske runt öarna och hummerfiske i ytterskärgården. Nya fångstmetoder och fångstredskap kan endast spåras i mycket begränsad utsträckning. Hit hör den begränsade förekomsten av makrillgarn och enstaka uppgifter om ålkuppor och krabbekupor.

Jordbruket som under sillperioden 1752-1808 haft en underordnad betydelse får under 1800-talet en mer betydande roll i försörjningsbilden. Antalet familjer som skall dela avkastningen har fördubblats mellan 1750 och 1805. Hemmansklyvningen fortsätter under hela 1800-talet, antalet brukare mer än fördubblas under 1805-1900. De tillväxliga odlingsresurserna mobiliseras. Även små sandiga fält kan lämpa sig för potatisodling. Brukningsdelarna är ytterst små. Ända fram till och med andra världskriget håller många hushåll kvar den enda kon och potatisakern. Kontakterna är långt fram under 1800-talet riktade mot Göteborg och Sverige. Nordjylland med Skagen och Fredrikshavn samt Laesø finns med i kontaktbilden. Under senare delen av 1800-talet och under 1900-talet får danska hamnar och under perioden 1920-1965 norska, en mycket stor betydelse för fiskarna från Öckerö.

* Sven Hallberg har insamlat och bearbetat bouppeteckningsmaterialet och befolkningsdata, genomfört litteraturöskning och litteraturbearbetning samt under arbetets gång lämnat värdefulla synpunkter på artiklens utformning.

1. Hasslöf Olof, Svenska västkustfiskarna 1949. s 166 ff
Nilsson Lars, Det stora sillfisket. I Bohusläns historia red. E Lönnroth, 1963.
2. Utterström Gustaf, Jordbruks arbetare. Första del. 1957 s 143
- - -
Migratory Labour and the Herring Fisheries of Western Sweden, in the 18 th Century I Scan. Econ History Review Vol. VII No 1 1959.
3. Göteborgs och Bohusläns länstyrelse, Landskontoret E VI (GLA = Landsarkivet Göteborg)
4. Haneson Valdemar, Haneson & Renche, Bohusfisket 1923 Nilsson Lars, ovan anfört arbete.
5. Något om sillfisket i bohuslänska skärgården från en gammal man i Skåne 1808. Göteborgs Kungl. vetenskaps- och vitterhetssamhälles handling. Avtryckt i Bohusläns fiskeritidskrift (BF) 1885.
6. Göteborgs och Bohuslän länstyrelse Landskontoret. Mantalsängd för år 1805. (GLA)
7. Göteborgs och Bohuslän länstyrelse, Landskontoret. Mantalsängder. Öckerö G I:2 (GLA) Mantalslängden daterad mars 1805, uppstar 1826 personer. Redogörelse för folkmängden (Öckerö G I:2) vars uppgifter avser, årsskiften 1805/1806 upptar 1780 personer.
8. Hasslöf (1949) och Haneson (1923) ovan anförla arbete Pettersson Johan, Den svenska skärgärdskustens fiskebygelse 1953.
- Dalen Lennart, Den bohuslänska fiskelägesbygden 1941. Vad beträffar dessa författares övriga skrifter se bibliografin, Svenskt havsfiske 1982. Det stora bohuslänska sillfisket har skildrats av Lars Nilsson (1963) i ovan anfört arbete.
- Holmberg Axel Emanuel, Bohusläns historia och beskrivning I-III 1842-1845 Vad beträffar Emelie Flygare-Carléns författarskap se Lars Lönnroth, Tistelön och societethuset. Meddelser nr 3, 1983.

62. Nilsson Sven, Reseberättelser är tryckta i Handlingar rörande sillfisket (1843)
63. Öckerö G I 1-2, Göteborgs och Bohus länsstyrelse Landskontoret Mantalslängder Häradskskrivaren i Göteborgs fögderi Mantalslängden. (GLA)
27. Biskop Eysteins jordbok Udg ved H J Hvitfeldt - Kaas 1878. Jordrämnaskningsprotokoll i Landsboksterverifikationer för län 1659-1742. Kammararkivet Riksarkivet. Tiondesättringslängd 1694 i landsarkivets arkiv (GLA) (Olsson Ragnar, Näringslivets utveckling i ett skärgårdsområde. Stencil 1962).
28. Lantmäterikartor med tillhörande handling N/138 Öckerö 2¹, 2²..... Lantmäteriverkets arkiv Gävle.
- Lantmäterikartor ned handlingar Öckerö 2, 2a, 3 .....
- Lantmäterienheten Länsstyrelsen Göteborg (Olsson Ragnar, Bebyggelse och befolkning på Höön och Öckerö från mitten av 1700-talet till våra dagar KGL Göteborg 1960 stencil 1 TL (tunnland) = 32 KL (kappland) = 0,4935 har.
29. Odenvik (1957) s 238-240, Fransson Daniel, Källö-Knippla två ör en befolkning. 1969 s 173-175.
- Göteborgs och Bohus Läns Länsstyrelse, Landskontoret: Mantalslängder. Häradskskrivaren i Göteborgs fögderi: Mantalslängder. Öckerö G I: 2.
30. Taskan eller Tornetaska och Florentinskäret är två små holmar vid Björkö sydspets. I uppgifter kallas bosättning ibland Skäret ibland Taskan. Dessa beteckningar har sannolikt även avsett beryggelsen på södra udden av Björkö. De hemielinska kartorna i Krigarkivet Stockholm från tidigt 1800-tal tyder på detta förhållande. Även på laga skiftekartan N/138 2 över Björkö Sörgården daterad 1845, Lantmäteriverket Gävle, finns beryggelsen redovisad på syddelen av Björkö.
31. Bing Hess Lars. Beskrivelse over Laesø 1802, med tillägg till samme 1806. Rosemild og Bogger, København. 1977.
32. Brinck-Seidelin L C, Hjörring amt beskrevet efter opfordring fra det kongelig landshushållningsseelskab. København 1828.
33. Fredrikshavn toldarkiv, Vagttjournal C 303: 109-111. Viborgs landsarkiv.
34. Öckerö B 1 (GLA)
35. Skrivelse från Kongl Ecclesiastikdepartementet Stockholm till K B Göteborg Länsstyrelsen landskansliet (GLA)
36. Författaren Axel Em. Holmberg föddes år 1817 i Stockholm. Omkring 1830 flyttade han med sin mor och styrfar till Halland. 1834 kom Axel Em. till Göteborg som anställd av en handelsman, var en kort period inspektör på Ströms säteri i Hjertums socken vid Göta älvs läaste teologiska i Lund sedan år 1837 och prästyrades år 1840. Han tjänstgjorde sedan i Naversstads pastorat i norra Bohuslän. Redan år 1842-1845 vid mycket unga år och efter att han vistats begränsad tid i Bonnslän publicerade han sitt verk Bohusläns historia. Hans bild av Bohuslän är synnerligen färgad av äldre ämbetsbröders berättelser och egna synintryck från raserade industrier.
37. Karlsson Hugo, Studier över båtnamn särskilt namn på backebåtar och bankskutor från 1700-talets Bohuslän. Meljobergs arkiv 12 1970.
38. Göteborgs och Bohus läns hushållningsälskaps handlingar 1857.
39. Beskrivning till RAK:s EKONOMISKA KARTA över GÖTEBORGS och BOHUS LÄN. Öckerö socken 1934 tryckt 1936.
40. V Hisings härad F II a 5 (1815-23) V:A och Ö:A Hisings härad F II : 1-7 (1824-1861) Orust och Tjörns härad F II : 11-18 Öckerö K I : 1-2, C : 3-4, B : 1-2 och G I : 1-2 Torslanda B : 1 och G I : 2 Mollösund K I : 1 och G 1 : 1-2 Morlanda K I : 1.
41. I detta uppsats redovisas i första hand resultatet av bearbetningen av uppgifterna om båt- och redskapsinnehav samt innehavet av husdjur, medan övriga data redovisas i en kommande redovisning.
42. Göteborgs och Bohus Länsstyrelse Landskansliet E VI:2 Memorial 15 okt. 1811 och Berättelser om sillfisket 22 april 1812. Holmberg del II (1843) s 89 (2:a uppl 1867 I s 284)
43. V:A och Ö:A HISINGS HÄRAD F II : 2 s 503 ff. (GLA)
44. Lundbeck Ol. Anteckningar rörande Bohuslänska fiskerierna i synnerhet sillfisket 1832.
45. ODENVIK (1957) s 247 uppgiften finns ej med i Sven Nilssons tryckta berättelse i Handlingar rörande sillfisket 1843.
46. Sven Svenssons skrivelse daterad 14 okt 1811 finns publicerad i en antologi. Från kusten Red. Lars Ohlén 1964. Källa för uppgiften ej angiven.
47. Odenvik (1957) s 240-246
48. Göteborgs och Bohus läns hushållningsälskaps handlingar 1859.
49. Enligt traditionsuppgifter från Rörö insamlade av förf.
50. Enligt uppgift från Daniel Franson efter intervju med traditionsbäraren Anders Olsson, Åpelvik Rörö (1885-1980)
51. Karlsson Hugo, Studier över båtnamn särskilt namn på backebåtar och bankskutor från 1700-talets Bohuslän. Meljobergs arkiv 12 1970.
52. Göteborgs och Bohus läns hushållningsälskaps handlingar 1857.
53. Beskrivning till RAK:s EKONOMISKA KARTA över GÖTEBORGS och BOHUS LÄN. Öckerö socken 1934 tryckt 1936.

Torben Anders Vestergaard:

NOTFISKERIET OG DEN NYE TID PÅ ANHOLT

Øen Anholt har på sin vej mod de nye tider været underlagt særlige omstændigheder. Virkningerne af de overordnedeninger, som har grebet ind i kulturhistoriens gang i egne omkring Kattegat, har i høj grad været afhængige af de enkelte lokale samfunds rammer og egenskaber. Det, som særligt har skilt Anholt ud fra andre kystsamfund omkring Kattegat, har været dens geografiske og sociale isolation. Selv om øen ligger centralt midt i det sydlige Kattegat og har haft forbindelser til både Sverige, Nordsjælland og Jylland, så var det en forbundelse, som betød en dagsrejse med båd. Forholdet til nabosamfundene var radikalt diskontinuert; der var ikke nogens glidende overgang til et bagland. Alle naboer var langt væk. Denne isolation forklarer langt fra altting, men den er en grundbetingelse med mange følger for anholtersamfundets udviklingsmuligheder.

Den udvikling vi taler om, er den som er kaldt udviklingen fra traditionssamfund til industriksamfund. Det som specielt er af interesse her, er virkningerne i de lokale sammenhænge af de overordnede systemers ændring fra feudale til kapitalistiske. Forandringen fra ståndersamfund til borgerligt samfund gennemtrængte ikke nationen som en atmosfære, men udviklede sig indenfor dele af helheden og fik konsekvenser for andre delsystemer afhængigt af disse egenskaber.

Dagliglivet omkring Kattegat og Skagerrak ændrede ikke uden videre karakter i takt. Men på nationalt og internationalt plan udvikledes der nye økonomiske og politiske mønstre, som også fulgtes af mentalitetsmæssige forandringer i de nordiske landes ledende kredse. Herved ændredes ikke alene nogle af de ydre eksistensbetingelser for almogens tilværelse, men der skab-

tes også et nyt mentalitetshistorisk spændingsfelt mellem den økonomiske rationalitet og de opfattelser af samfundslivet, som blev rådende på nationalt plan, og på almuenes tankegange. Selvom Anholt i mange enkeltheder adskiller sig fra andre samfund omkring Kattegat, er øen dog en tydelig eksponent for det mentalitetshistoriske spændingsfelt, der er Kattegat-Skagerrak-projektets problemområde. Anholts udtaalt feudale udgangspunkt gør den måske særlig velegnet som komparativ baggrund for forsøget på at specificere karakteren af udviklingen på den norske Sørlandsstykt, som netop ikke har nogen typisk europæisk feudal baggrund.

Den principielle side af det feudale system, som særligt er vedkommende her, er den karakter af klassedelt system som den feudale orden deler med alle forkapitalistiske civilisationer (se Anthony Giddens 1981, p.108, 130, 145 og 162). D.v.s. en gruppevis differentiering af befolkningen i klasser, der varetager hver sine funktioner i samfundshelheden, hvor f.eks.

I landbefolkningen varetager produktion, mens den overordnede økonomske og politiske integration af større områder varetages af særskilte klasser knyttet til statsapparat eller bycentre. I disse systemer overlades den interne organisation af produktion og socialt liv i høj grad til de lokale samfund selv. I den ny tids kapitalistiske sammenhæng trænger helheden, som i

stigende grad bliver et globalt system, ind på dagliglivets detaljer. Folk inddrages i de overordnede økonomiske og politiske systemer som individer og ikke mere som grupper. Den moderne statskonstitution, i Danmark med grundloven af 1849, lader principielt individet komme til i stedet for stænderne.

På en lokalitet som Anholt er der imidlertid flere barrierer mod samfundets inddragelse i det større system, idet øen og befolkningen er for lille til at tillade en individuel differenciering og specialisering lokalt, og idet muligheden for at udvide område og befolkning ved sammenslutning med naboer vanskiggøres af øens isolation. Det fælles notfiskeri på Anholt mellem 1926 og 1933 er en episode, som måske kan belyse centrale forhold ved anholtersamfundet på dets vej ind i en ny tid.

Med hensyn til kilder kunne man have valgt et lettere tilgængeligt emne. Det ville dog kun have været til ringe nytte, når emnet jo er valgt med henblik på belysning af en bestemt problemstillning. De skriftlige kilder er meget begrænsede, som oftest kun få bemærkninger i generelle beskrivelser af Anholt. Materialet er derfor især baseret på muntlige kilder, først og fremmest oplysninger fra Meinertz Sørensen, Grenå og Karl Christensen (Karl Maren"), Anholt, som selv har deltaget i notfiskeriet. Det skulle være muligt at finde to eller tre endnu, som lever, og som er gamle nok til at kende til notfiskeriet. Seks ud af de ca. 30 fiskere som var med i notfiskeriet blev minesprængt sammen med kutteren "Jutlandia" i 1946 og flertallet af de øvrige lever ikke mere. Jeg skal i det følgende tage udgangspunkt i en beskrivelse af tilstandene på Anholt i 1800-tallet frem til notfiskeriet ophører.

Anholt i 1800-tallet

I meget gammel tid skal anholterne ifølge Evald Tang Kristensens hjemmelsmand have faret viden om i Kattegat. De fiskede sild i Øresund, rødspætte ved Skagen og måtte indtil reformationen sejle til Morup i Halland for at få deres børn døbt. (E.Tang kristensen 1891, p. 17 og 19).

I 1800-tallet var Anholt blevet et indgrotet, lokalt samfund, hvis indbyggere sjældent forlod øen. Mændene tog ikke som læsboerne til søs. Man ernærede sig ved en kombination af lokal fiskeri, bjergning og landbrug. Øen var blevet et selvstændigt sogn og et selvstændigt birk med præst, foged og fyrimester som som eneste lokale repræsentanter for det større samfund og de højere stænder.

Anholt lå under Aarhus stift og Nørre Djurs herred, men som birk (retskreds) lå den under Kronborg amt, og øen som sådan tilhørte stamhuset Krogerup i Nordsjælland. Stamhusets ejere gennem 1800-tallet, slægten von der Maase (opr. Masius) havde også forstørret på øen og var repræsenteret af en forvalter (fogeden). Denne

"Forvalter er tillige Sandflugtcommisair og paa Grund af Øens Fraliggenhed fra Fastlandet constitueret som Politiemester, Auct-

tionsdireiteur og Skifteforvalter." (Trap, Andet bind, 1859, p.534). Helt til 1902 var forvaltningen af Anholt feudal. Anholts forbindelse til det politiske storsamfund gik gennem fogeden. Ofte valgte kammerherren tidligere somænd til fogeder. (E.A.Hobolt 1947, p.78). Om det så var den mest velvalgte baggrund for en birkedommer, skifteforvalter og gårdforvalter er en anden sag. Men da kammerherrens vigtigste indtægter af Anholt hidrørte fra strandinger, var det ikke umuligt, at han lagde vægt på fogedens duelighed i den retning. Anholts feudale forvaltningssystem indebar også, at det var fogeden som opkrævede skatter og afgifter til offentlige myndigheder såvel som til kammerherren. Det var fogeden som førte forsædet ved det årlige tingmøde, snaps-torsdag, den første torsdag i året. Her blev diverse tvistigheder pådæmt af fogeden i dommerkostume. Tinget var dog ikke kun en øvrighedsinstitution, men også et led i lokalsamfundets egne organisationsformer med lignende funktioner, som andre steders byting og grandestævner.

Landbrug

De vigtigste indtægtskilder for anholterne var fiskeri, bjergning af vrag og landbrug. Af øens 3700 Tdr.land (1tønde land = ca. $\frac{1}{2}$ hektar) var kun ca. 700 matrikulerede. Resten henva som såkaldt ørken. Af de 700 Tdr. matrikulert jord kunne ca. 300 dyrkes, og de var fordelt mellem op til 16 gårdmænd, præsten og fogedgården.

I begyndelsen af 1800-årene "var der på Øen 16 Ejendomme med hver $4\frac{1}{2}$ Skpr. Hartkorn, hvorpå holdtes 2 magre Kør, 2 à 3 usle Bæster og 6 à 8 får, hele Udsæden udgjorde 20-24 Tdr. Rug og 30-40 Tdr. Havre. Og der var 14 jordløse huse. Ialt 30 Beboelser med 109 Indvaanere" (Anth.Fuglsang 1951, p.88).

Først i 1852 udskiftedes jorderne på Anholt. Fællesskabsdriften blev altså afløst ca. 50 år senere end de fleste andre steder i Danmark. Udsæftningen var dog ikke mere gennemgribende, end

at de enkelte gårde fik lodder flere steder i byens jorder.

I løbet af 1800-årene voksede befolkningstallet fra godt 100 til godt 200 indbyggere. Da indbyggerne i 1902 overtog deres fæstejord til ejendom, var der kun 10 gårdmænd, men 35 huse (E.A.Hobolt 1947, p.48). Hver gård havde 16-17 Tdr. land, til Kammerherregården blev der 60 Tdr.. Reduktionen i antallet af gårde hænger næppe sammen med intensivering af driften på færre og større gårde, men er snarest et symptom på landbrugets ringe betydning for økonomien. Det anholtske landbrug synes aldrig at have været drevet som andet end en binæring til selvforsyning, og selvforsyningens ophør betød også landbrugets ophør. Fra 1950 kan man end ikke med god vilje tale om landbrug som erhverv på Anholt.

Bjergning

Vigtigere end landbruget var i 1800-tallet fiskeri og bjergning af vrag. Begge dele var organisert i fællesskabsprægede former. For bjergelagets vedkommende var organisationen sammenkædet med forholdet til øvrigheden selv om dens form også stemte overens med lokale fællesskabsformer.

I 1713 havde øens ejer fået forstrandsret og dermed retten til vrag (E.A.Hobolt 1947, p.61). Han sluttede overenskomst med beboerne, så disse fik del i indtægten mod at udføre bjergningsarbejdet. Kammerherren fik fra dens tid 2/3 af bjergelønnen, mens beboerne delte den sidste trediedel, dog med to lodder til præsten og to til fogeden. Bjergelønnen var kammerherrens største indtægtskilde på Anholt, et privilegium der omkring 1800 skulle have indbragt ca. 1200 Rigsdaaler om året. Fogedens del i bjergelønnen var dog ikke arbejdsfri, idet han forestod de økonomiske formaliteter i forbindelse med bjergningen, ligesom han var pligtig at sørge for indkvartering af eventuelle skibbrudne.

Svitlers Bjergningsselskab blev senere koblet på bjergningsordningen, således at der tilfaldt anholterne 20%, når Svitzer bjergetede strandede skibe, unset hvor meget beboerne var inddraget i bjergningen.

Bjergelaget vedblev at fungere til omkring anden verdenskrig.
 Alle voksne mænd var med i bjergelaget fra de var 14 år gamle; de fik da en halv lod. Denne voksede med 1/8 om året, indtil de som 18-årige fik fuld part. Mænd over 65 fik fuld part, hvis de deltog i arbejdet, og 5/8 lod, hvis de blev hjemme. Enker fik 3/8 lod.

Strandingerne har fra tid til anden givet anholterne betydelige tilskud af kontanter. I 1888 strandede f. eks. en amerikansk damper "Matthews", som var lastet med bomuld. Den gav 600 kr. til hver voksen mand på øen, i sig selv en årslen. I 1924 gav to strandinger tilsammen over 1000 kr. til hver voksen mand, "en grusom masse penge." Disse penge skal så for Anholt som hæd ganges med de ca. 60 parter, som beboernes andel skulle fordeles på.

Fiskeri

Som landbruget og bjergelaget var også fiskeriet præget af flere former for fælleskab. Fiskeriet i 1800-tallet blev drevet i Anholts umiddelbare nærhed med forskellige former for garn og vod. Som almindeligt princip var både og vod fællesejede af som oftest seks parthavere, mens nedgarn var individuelt ejede. En opgørelse i Anholts skifteprotokol kunne i 1847 se således ud:

Den 21. august 1847 døde indssidder Christian Stephensen, søn af gårdfæster Stephen Rasmussen. Hans jordelivs aktiver omfatter:

Rbd.	Mark	Skilling
1/7 Part af Baaden Macrellen	8	12
1/6 Part af en nordsand Fiskerbaad	10	8
1/6 Part af en søndersand Baad	7	2
Tvende Sildegarn á 3 Rbd.	6	4
10 Stk. Hørgarnsfiskegarn á 5 Mark	8	4
13 Gamle do. á 3 Mark	6	1
2nde nye Rokkegarn á 3 Mark	1	4
5 gamle do. á 2 Mark 8 Skilling	2	5
Kreaturer		
2 Stk Faar á 2 Rbd. 3 Mark		

Opgørelsen fortæller så meget, som at de store både til bjerghning og sejlads såvel som fiskerbådene til brug fra nordstrand og sonderstranden var fællesejede af bådølag. Fiskegarn op-

en 24. oktober 1847 døde sognefoged Peder Rasmussen. Hans produktive aktiver omfattede:

Rbd.	Mark	Skilling
1/7 Part af Baaden Elisabeth Maria drg. 4½ Læst	10	
1/6 Part af en nye nordsand Fiskerbaad	15	
1/6 Part af en gammel søndersand do.	5	
1 liden Pram	3	
57 Stk. Rødspættegarn á 4 Mark	38	
12 Stk. Rokkegarn á 2 Mark 8 Skilling	5	
3 Stk. Sildegarn á 4 Rbd.	12	
4 Stk. og slidte do.	2	
1/3 Part af et nyt do. 3 Mark	3	
2 Stumper af nye Rødspættegarn	4	
1 nye Sildegarns Line	1	
3 Stk. Garnsimer á 1 Mark	3	
1 gammelt Hornfiskegarn	4	

Den 3. januar døde fastegårdmand Christen Henriksen. Hans bo omfatter ud over sengeklæder, gangklæder og inventarium, som altid fylder mest i opgørelserne:

1/7 Part af Baaden Elisabeth-Maria	20	
1/6 do. i en liden Søndersand Jolle	1	3
1 do. do. i en Nordsand do.	2	1
4 Stk fiskegarn á 7 Mark	4	4
2 do. do. á 4 Mark	1	2

Kreaturer

Rbd.	Mark	Skilling
1 sort Koe		
1 gammel do.		
1 liden Kalv		
2 Stk. Faar á 2 Rbd. 2 Mark	4	4
2 do. do. á 2 Rbd.	4	
1 Lam	1	4

gives som privatejede, men hverken hornfisk- eller rødspætte-voddene er nævnt i disse opgørelser. Endelig, og det er vanskeligt at sige, om dette er retningsgivende, så har indsidderne og sognefogeden mange fiskeredskaber og højere vurderede både, men få eller ingen kreaturer. Begge var af gårdfæstefamilie, men ikke selv gårdfæster. Fæstegårdsmanden derimod har flere husdyr og få fiskeredskaber, omend han har part i både. Det kunne altså se ud som om der på den tid var en vis specialisering mellem gårdmænd og andre.

I følge Trap brugtes i slutningen af 1850-erne rødspættegarn, rødspættevod, røkkekugle, sildegarn og hornfiskevod. "Rødspætterné" afsættes fornemmelig til svenske Baadførere, som med deres store Baade, der kunne inddrage 5-600 Snese, føre dem til Gothenborg" (Trap 1859, andet Bind, p. 524). Samme kilde opgiver at slethvarre, tunger og pighvarre sejles til København eller til Hornbæk og Gilleleje, hvor de opkøbes af prængere. Isinger har altid været mindre sælgelige og blev brugt på øen. Rokker gik overvejende til eget forbrug, men har tidligere været en dyr eksportvare i tørret stand. Sild fiskes til husbehov og ligeførtedhornfisk.

C.F. Drehels opgørelse fra 1885 ser lidt anderledes ud (1891, 9.80). Rødspætter og herrefisk (slethvarre, pighvarre og tunger) sælges stadiig, men hornfiskene intager også en væsentlig plads. Der blev dette år ifølge statistikken fisket og handlet følgende, og det er her værd at bemærke at sild ikke figurerer i statistikken:

Rødspætter	15.586	snese	til	15.840	kr.
Tunger	1.960	stk.	"	702	"
Pighvarre	1.700	ü	"	503	"
Slethvarre	10.000	snese	"	950	"
Hornfisk	3.316	"	"	2.469	"
Torsk	137	ü	"	5	"

Fangsten af sild foregik sidst på sommeren (se i øvrigt E. Tang Kristensen 1891, p. 15-21). De blev fanget i garn, der, som på Bornholm, kaldtes "manser". På den tid Tang Kristensens hjemmelsmand, Chr. Sørensen, henviser til, blev der solgt salt-sild til Grenå. Efter sildetiden blev der fanget rokker, som blev tørret både til forråd og til salg. Om vinteren og foråret blev der fisket med rødspættegarn. Under disse garnfiskerier, fik enhver, hvad der blev fanget i hans garn.

I maj kom hornfisken, som blev fanget i vad. Vaddene ejedes i fællesskab af de enkelte selskaber. Til fiskeriet med hornfiske-voddene krævedes mindst to både, og det synes at have foregået på samme måde som på Læsø. Der blev sammenkaldt til hornfiskefangst af en vodfoged, og den dag smed man fodtøjet for at gå barbenet indtil efteråret. Der var stadig enkelte hornfiskevod i brug i 1920-erne. Meinertz Sørensen, som er født på Anholt i 1911 har deltage i dette fiskeri, som på det tidspunkt mest blev drevet til husbehov. Fiskeriet foregik da sådan, at voddet lå i en stor anholterjolle, som blev trukket baglæns efter en lidt mindre både med en 4 eller 6 HK motor. Når man var kommet i position i forhold til en stime hornfisk, blev der kastet los. Motorjollen trak så voddet af den store jolle og sejlede ud enom stimen og ind til stranden, mens jollen med voddet roede ret ind til kysten. Under omringning og bjergning af fangsten, blev der stødt i vandet med såkaldte "blåsere" (pulseskoler) for at forhindre stimen i at undslippe. Hornfisken blev sådelt mellem deltagerne for at blive saltet, tørret og hængt på loftet i bundter som forråd.

De fisk som blev solgt fra Anholt i 1800-tallet blev dels afsat til svenske kvaseskippe dels sejlet til Grenå eller Sjælland af anholterne selv eller af danske kvaser. Afsætningsmulighederne var til dels prægede af udbygningen af den ny tids infrastruktur, som med bl.a. den danske kvasefart sigtede på at forsyne de voksende byer. Men afsætningen var endnu også en del af det lokale forsyningssystem omkring Kattegat, hvor fiskeren videregåede til Prængere, som førte fisk omkring i både danske og svenske kyster bagland.

For anholterne selv greb hverken afsætningen af fisk eller pengeindsprøjtningerne fra bjergningen omvæltende ind i det lokale samfunds organisation. Afsætningsproduktionen var en overskudsproduktion fra et fiskeri, som også blev drevet af hensyn til selvforsyningen. Og både fiskeri og bjergning var organiseret i fallesskabsrammer, som ikke gav enkeltindividuel mulighed for at skille sig ud fra fallesskabet. Men netop i afsætningen af fisk lå der et potentiale for, at individer kunne skille sig ud og svinge sig op på grundlag af omsætningen i ledet mellem øen og omverdenen.

Samfundet

Anholt var et sluttet samfund med ringe ulyghed. Der var ikke egentlige standsforskelle mellem anholterne indbyrdes, de var tværtimod nært sammenknyttede af slægtskabsbånd og fællesskaber i erhvervsudøvelsen. Endelig var samfundet så lille, at der ikke var basis for nogen syndeligt intern erhvervsspecialisering. Beboerne var var i høj grad altmuligmænd, som til eget brug kunne fremstille de fleste nødvendige ting. Kvinderne vævede klæde og både mænd og kvinder syede iflg. Trap (1859, andet bind, p.535) deres eget tøj. Kvinderne spandt da hør og hamp, som mændene syede og bandt fiskegarn af, og mændene byggede selv deres både.

Tilsammen kunde det lyde som om Anholt var et stabilt almuesamfund, som havde nok i sit eget. Det var måske også tilfældet, men det var en social stabilitet, hvis organisationsformer var et aktivt værn mod det fremmedes indtrængning, mere end det var en erhvervsmæssig stabilitet, som man ville finde i et egentligt bondesamfund. Hovedindtagten kom fra usikre kilder og havde mere karakter af fangst end produktion. Produktionslivet var ikke stabilt og forudsigeligt, og mentaliteten svarede hertil; det var på een gang samfundet og de ustabile muligheder, der herskede over produktionen. Yderligere indebar samarbejdskrævende fangt- erhverv (bjergning, fiskeri og tidlige sælfangst) kombineret med uomstætteligheden af fast ejendom i sig selv en sikring af den relative lighed mellem anholterne. Det vil givetvis være forkert blot at sige, at samfundet var låst fast af omstændighederne; den sociale fastlásning var også samfundets vilje.

For en udenforstående fremskridtsfortaler som A.J.Smith, der omkring 1860 var udsendt af Indenrigsministeriet for at lave en oversigt over kongerigets fiskerier, var Anholt et skræk-billed på tilstanden, som ikke mere burde findes. A.J.Smiths oplysninger om øen hidrører ikke fra anholterne selv, men fra en af øens højerestandspersoner, nemlig præsten:

"Dem 3die Juni, da jeg kom til Øen, havde de saagodtsom ikke fisket endnu iaaar, fordi Strandinger havde givet dem nok at bestille; og det er i Sandhed et sorgeligt Syn, der møder Øjet, naar man gaer langs Kysten: Overalt Vragstumper! Overalt Tegn paa Død og Ødelæggelse! og man speider angstelig efter Tegn til Veirforandring, for at man kan være paa sin Post til at kæmpe mod den samme Skjæbne, der har rammet saa mange Andre. Forresten er der ikke Mangel paa Risk omkring Anholt. Flynede og Rokker udgiore dog Hovedfangsten, og afsættes mest til Svenskerne; det er kun sieldent, der kommer en Quase hertil; men Fiskeriet drives ikke med tilbør-Kraft, og der er nok Fare for, at Befolkningen maa uddøe, hvis der ikke snart takes Forholdsregler derimod. Præsten siger nemlig, at Anholterne nu i et heelt Aar-hundrede ikke have giftet sig med Folk udenfor Øen; de ere derfor nære beslægtede Allesammen, og ved disse fætteskaber mellem Nærbeslægtede have de efterhaanden tabt Forplantningsevnen. Det er følgelig paa den høje Tid, at Racen omplantes og krydses med Friskt Blod, og jeg har i den Anledning tilskrevet Eieren af Øen for paa det kraftigste at anbefale 4 raskte Skadboer, der ville ned sætte sig paa Anholt som Fiskere. De Indfødte paa denne Ø afgive forørvigt et slaaende Eksempelet paa, at det nyter lidet at indføre Constitution eller Regeringsformer, naar disse ikke udgaaes fra Folkets Charac-terer og nedarvede Sædvaner; saaledes skulle jo Anholterne nu være deelagtige i den samme frie Forfatning som alle andre Danske, og de jure skulle Forvalteren og Præsten være deres rette Øvrighed; men nei! de have ingen Frihed, og de lystre de facto kun Ras Peersen den 1ste, der har opkastet sig til vindskranket Konge paa Øen" (A.J.Smith, 1860 p.5).

1900-tallet og udviklingen

I 1902 skete der for alvor noget på Anholt, nok den største enkelte omvälvning i forudsætningerne for Anholts inddragelse i den ny tids samfundsorden. I 1902 indviedes en statshavn som først og fremmest skulle være en tilflugtsbavn og et støttepunkt for det sogående fiskeri i Kattegat. Havnen anlæggelse var et led i udbyggelsen af den infrastruktur, som skulle tjene dansk fiskeri i dets udvikling til et egentligt afsætningsorienter-

teret havfiskeri. Havnebyggeriet gav også Anholt en befolkningsindspøjning af fremmede håndværkere og arbejdere, hvoraf nogle forblev og i forskellig grad blev assimileret i anholtersamfundet. Samme år som havnen indviedes købte anholterne deres gårde af kammerherren og blev selvejere. Som følge heraf ophørte også fægedstyret, og sognerrådet kom til at inddrage den plads, det havde de fleste andre steder.

I principippet skulle den ny orden indebære, at beboerne ikke som stand eller fællesskab, men som individer skulle kunne gå ind i den nye tids politiske og økonomiske liv og udnytte de nye muligheder. Men det er ikke kun de nye rammer, der er bestemmende. Lokalsamfundets egen karakter og egen vilje, hvis man må kalde dets indbyggede fællesmoral og -normer sådan, spillede også en afgørende rolle. Med havnen blev der bedre muligheder for et motoriseret kutterfiskeri, og der blev bedre afsætningsforhold. De naturlige begrænsninger i de erhvervsmæssige udviklingsmuligheder lå i, at der ikke var andre ressourcer end fiskeriet, der kunne danne grundlag for en egentlig afsætningsproduktion. De lokalsamfundsmæssige begrænsninger lå i, at befolkningens ringe størrelse og sociale homogenitet ikke gav muligheder for nogen større erhvervsmæssig udnyttelse af interne omsætningsled eller servicebehov. Kun den eksterne omsætning, nemlig fiskehandlen, gav mulighed for profitabel individuel foretagsomhed i omsætningsledet.

De fremmede fiskere

I de første år efter indvielsen af den nye havn, blev der drejet et stort røddspættefiskeri med snurrevodsukuttere omkring Anholt. Men efterhånden som der blev bygget andre havne med bedre afsætningsforhold og mere direkte forbindelse til markederne, så faldt landingerne igen på Anholt. I 1905 blev der omsat for 78.000 kr. fisk på Anholt havn, i 1907 for 143.000 kr., men i 1910 kun for 46.000 kr. (se Dansk Fiskeristat I, 1935, p. 43-44).

Fra 1913-14 kom der imidlertid et nyt opsving som udviklede sig til et regulært sildeeventyr. Dette opsving hang også sammen med

det havgående fiskeris udvikling, men denne gang det svenske. Et vestsvensk havfiskeri var begyndt i 1800-tallet, noget tidligere end det danske, men det var kroffiskeri efter torsk, lange ø.l., et fiskeri som blev drevet i Nordsøen og så langt borte som ved Aalesund i Norge. I slutningen af 1800-tallet lærtede de svenske kystfiskere brugen af snurpenot, og fra begyndelsen af 1. verdenskrig blev man opmærksom på, at der stod mange sildestimer nær Anholt om vinteren. Indtil midten af 1920-erne blev der da drevet et intensivt svenskt notfiskeri omkring Anholt, og efterhånden kom også danske fiskere med. De danske notfiskere kom især fra fiskerlejer, hvor der var tradition for sildefiskeri med garn eller landnod, d.v.s. Nordsjælland, Storebælt- og Lillebæltsgennene. Til sammenligning med de beskedne landinger i 1910 blev der i 1924 omsat fisk for 230.000 kr. på Anholt. Der kunne først i 1920-erne ofte ligge 200-300 både i Anholt havn og enkelte gange op til 500. Man kunne efter sigende gå tørskoet fra havnefyret og ind til kajen over de mange farøjter, som havnefogeden med udpræget ordenssans helst så liggende masterne rækkevis over ét.

Det lokale fiskeri

De første år efter havnets anlæggelse drev anholterne stadig garnfiskeri med mindre både. Men efterhånden gik de over til røddspættefiskeri med snurrevodsukuttere på en halv snes BRT. Kutteren ejedes af skipperen eller af et par stykker i fælles-skab, ofte brødre. Snurrevodsukutterne var ikke, som de gamle både, selvbyggede. Og med motor, spil og grejer iøvrigt var det betydeligt mere kapitalkrævende anskaffelser. Det vil sige, at både og redskaber stillede store forrentningskrav end før, og at behovet for pengeindtægter kom til at trænge selvforsyningsaktiviteten i baggrunden, ikke mindst det i forvejen beskedne landbrug, og med yderligere kontantbehov til følge. Anholterne blev altså inddraget i en pengeøkonomi, som underkastede dem et nationalt prisniveau oven i købet med tillæg for transportomkostninger. Det overordnede økonomiske system kom til direkte at dikttere standarden for en række interne forhold i det lokale system. Kravene til den materielle levestandard er i sti-

gende grad blevet sat i forhold til den nationale standard, som anholterne ikke har specielle ønsker om at stå tilbage for. De blev nødt til at skabe sig en årsacyklus i arbejdslivet, som i højst mulig grad kunne tilgodese behovet for pengeindtægter, hvormod forskellige selvforsyningssorienterede, eller blot minder profitable aktiviteter måtte vige, f.eks. fiskeriet med landdragningsvod efter hornfisk og rødspætter. En ikke uvæsentlig beskæftigelse som garnbinding, der havde været meget tidsrøvende i 1800-tallet, var overflødigjort af fabriksfremstillede net. Bjergringsarbejderne blev desimod ikke anfægtet, selvom de kunne afbryde arbejdet når som helst. De kunne jo kaste mange penge af sig.

I midten af 1920-erne fiskede anholterne med snurrevod det meste af året. I august-september fangede de fede garnsild og i oktober-november var der en periode, hvor det var vanskeligt at fange noget både med garn og snurrevod. For at fylde dette hul i årsacyklusen med et indtægtsgivende fiskeri forsøgte man sig med snurpenot. Man vidste jo fra svenskerne, at der var sild.

Notfiskeriet

Notfiskeriet, som anholterne drev fra 1926 til 33 viser bedre end noget andet, at samfundet stadig havde viljen til fælleskab, til at være et sluttet samfund. Dette var vel at mærke ikke et uforpligtende fællesskab uden ulæmpe for nogen, men netop et fællesskab som sikrede de mindre heldige på de mere heldiges bekostning.

Man kunne undre sig over, hvorfor de lokale ikke tidligere havde efterlignet svenskerne notfiskeri. En ting er, at anholternes både ikke var store nok til at bære en not, men det var der vel råd for, om det gjalt. Det er også muligt, at man ikke teknisk har kunnet overskue at købe notbåden uden dermed at skulle give afkald på snurrevods-fiskeriet resten af året. Hvorledes dette end måtte forholde sig, havde brødrene Jakob og Svend Svendsen i 1926 udskiftet deres tidligere båd "Niels Juel", som var en bred Kattegatsbåd af nordsjællandsk type, med "Venus"

(A1553), som var en 18 BRT kutter med en stor, flad hæk, bygget af en møllebygger i Holbæk. "Venus" blev i efteråret 1926 rigtet om til notfiskeri.

Notfiskeriet blev organiseret i former, der lå tæt op ad bjerge-lagets og de tidlige hornfiskeskabs. Med i selskabet var besætningerne fra "Venus", fra A1556 "Thor" tilhørende Ernst Christensen, A1561 "Odin" tilhørende Peter Nordby og et par stykker til. Der var kun brug for 15 mand i notsjakket, så "Alfa" og "Dreyfuss" drev snurrevods-fiskeri, som de plejede, selvom de var med i selskabet, og deres indtægter gik også i notselskabets pulje.

Det gik godt det første år og året efter, i 1927, købte brødrene Aage og Vilhelm Rasmussen ("Potter") samt Georg Karstensen, en indvandret fynbo, i fællesskab "Juliane" (A1560) på næsten 19 BRT, bygget i Lynæs. "Juliane" blev også rigget til som notbåd i efteråret 1927 og fik "Dreyfuss" s afløser "Volo" samt "Alfa" som følgebåde.

De to første notbåde tilhørte bønder, som altså stort set ikke drev deres landbrug mere. De var fra "Gaden", den vestlige del af byen, hvor de tidlige fæstegårde lå. Den sidste notbåd blev købt i 1931 af Carl og Viggo Larsen ("Degn") som var fra "Østerbyen", hvor husene lå. Båden blev købt som nybygning i Gilleleje og var på næsten 20 BRT. Den kom til at hedde "Jutlandia" (A216). I 1932 blev de to første noter opgivet og i 1933 den på "Jyllandia". Sildebestanden skulle allerede være begyndt at gå tilbage i 1926. I hvert fald var der ikke så mange svenske ved Anholt mere. Det kunne dog skyldes at fiskerikontrollen var begyndt at håndhæve 3-milegrænsen strengere, og ved Anholt stod silden netop tæt under land. Svenskerne var i stedet flyttet mere nordpå til Kobbergrunden og Læsø.

Georg Karstensen var fra begyndelsen en slags forretningsfører for notselskabet, som fra 1927 omfattede alle anholtfiskerne, godt 30, plus et par stykker til, som ellers ikke havde fisket. Når sæsonen var slut kaldte Georg Karstensen medlemmerne sammen

i forsamlingshuset og udbetalte hver sin part. Hver mand fik en part, notbåden 3, følgebådene 2 og de både, som lå stille mens mandskabet deltog i notfisket, 1 eller ½ part. Udgiftene til Ishusforeningen, petroleum og noterne var trukket fra forlod. Der var en overgang over 50 parter, og der blev delt ligeligt uanset at "Juliane" gennemgående fangede mest.

Der var ikke i forvejen nogen anholter, som havde forstand på notfiskeri, men man benyttede sig af sine svenske kontakter. I hvert fald de to første noter blev købt hos en skipper Karls-son fra Donsø i Göteborgs skærgård.¹ For at købe noterne blev der taget lån, hvor alle deltagerne skrev under som lånere. Noterne kostede 3.500 kr., det var billigt, men de var heller intet værd. Efterhånden blev der dog skiftet så meget ud i noterne, at de blev gode.

For at lære notfiskeriets teknik havde anholterne svenske instruktører med de første år. Den ene hed Åksel Karlsson og var fra Röd på Höön. Han kom i mange år og kunne lide at gå på Anholt. Efter sigende var han nærmest ligeglads, om han tjente noget eller ej. Samme Åksel Karlssons sonner sejlede sild til København for anholterne med en båd "Edith". En anden instruktør var fra Falkenberg, Bekka-Carl. Han lærte anholterne at mærke silden med en kobbertråd og et blylod.

Fiskerne stod ud ved 3-tiden om morgenen med 15 mænd i hvert sjak, to i hver folgebåd og resten i notbåden. "Sildedekenderen" blev roet omkring i en jolle med sin kobbertråd. Når han lodde silden i ørigen havde pejlet strømmen, blev noten sat ud rundt om stimen op mod strømmen. Siden blev noten snoret sammen i bunden og trukket op på notbåden, og silden fyldt i følgebådene med en stor maskinkes, som kunne tage 25-30 kasser.

Noterne var 220 favne lange og 32 favne dybe i brystet midt på, hvor silden samles til sidst. Et godt sæt kunde give 200-300 kasser. Sidst i 1920-erne var der en del andre danske notfiskere omkring Anholt. Der var 6-7 sjak fra Hundested, og nogle fra Korsør,

Bagenkop, Lohals, Skagen, Frederikshavn og Gilleleje. Hundestederne var drevne notfiskere og deres redskaber meget bedre. De havde noter, som var købt fra ny i Danmark. Disse noter var gjort ca. 10 favne dybere end anholternes til ca. 40 favne, og havde brystet, hvor silden samles, i den ene ende, så man kun skulle trække ind i den ene side. Hundestadsjakkene var derfor kun halvt så store som anholternes. Dertil kom at flere af dem havde motorjoller til sildedekenderen, hvor anholterne roede. Hundestederne tjente altså flere penge.

Det var ikke småtning, der skulle ranges. Der skulle landes for næsten 6.000 kr. sild (ca. 1200 kasser á 25 kg.) før der blev 100 kr pr. mand. Det første år var det gået strygende. Hvert medlem fik 825 kr. ud af to mænders notfiskeri, det var ca. døbt halve af en god års løn. Det næste år blev der kun 125 kr. Det tredie år vistnok 500 kr. og siden blev det ringere. Det kunne ikke betale sig. Selv om organisationsformen havde forbindelse til tidligere tiders fællesskabsforhold, så var der ikke længere tale om fiskeri til egne behov, men om et fiskeri, der skulle give en pengeindtægt til forrentning af deltagernes både og til forbrug. Man måtte altså holde op. Selv hundestederne blev efterhånden tvunget til at holde op. Ifølge anholterne gik silden tilbage, fordi svenske fiskere begyndte at trawle sild.

Sildehandelen

Det store notfiskeri tiltrak mange fiskeopkøbere og gav stor omstilling på havnen. Denne fiskeeksport fra Anholt var delvist inddraget i nye internationale handelsmønstre, men forbindelsen bestod til den traditionelle Kattegatstrafik, styret af oplandets behov.

Der var flere lokale, tilflyttede og fremmede, som blev agenter for fiskeeksportørerne fra Grenå, Frederiksvar (Brammer), Gilleleje (Laurids Larsen) m.fl.. Albert Sørensen, som var lokal, købte op for en. Han blev den første som fik bil på Anholt, og på hans initiativ lavede man Brugsforeningen. Bosch, som var kommet til øen, da havnen blev bygget, var også opkøber. Han byg-

gede hotellet på Anholt. Omkring 1920 havde nogle af eksportørerne lejet en damper, som sejlede en stor del af silden direkte til Tyskland.

Anholtfiskerne selv solgte fra 1906 deres fisk gennem deres egen fællessalgsforening ("os selv"). Foreningen blev fra 1926 bestyret af Karl Christensen, som kun var 17 år gammel. Han skulle sørge for videresalg og afregning med fiskerne. Et par år lejede de en båd "Bjørn" fra Frederikshavn til at sejle sild til København med for Fællessalget. Denne blev siden afløst af en svensk båd "Edith" tilhørende sonnerne af en af notinstruktørerne, Aksel Karlsson fra Röd på Hönö. Men fællessalget solgte også videre til de øvrige opkøbere.

De fleste af opkøberne var svenske. Udvær notinstruktørerne var opkøberne blandt de svenske, som anholterne havde de nærmeste og mest langvarige forbindelser med. De solgte for størstedelen vedkommende silden i Göteborg, men der blev også solgt fedte garnsild til prængere i bl.a. Höganäs og Mölle, som drog omkring på landet og solgte til bønderne. I nottidien lå de fast i Anholt havn, købte sild og sejlede til Göteborg om natten for at vende tilbage til Anholt næste dag.

Fællessalget solgte gennem mange år fisk til Larsén fra Donsö.

Der var Aksel Larsén med båden "Albatros" og siden hans sønner Gunnar og Gustav Larsén. Sønnerne havde fået bygget en stor kutter "Linea", til nordøfiskeri. Men efter at Gunnar Larsén druknede, brugte Carl Gustav Larsén båden som opkøberskib, mest på Anholt.

Når der ikke var fisk dør, sejlede han ofte til Skagen for at købe makrel. Udvær Larsénerne var der en Aksel Johansson fra Styr-
sö og brødrene Albert og Carl Höglund fra Donsö plus enkelte andre.
Carl Gustav Larsén vedblev at købe fisk på Anholt til efter anden
verdenskrig og forblev en god ven og bekendt af Karl Christensen
(Karl Maren), fiskeeksportbestyreren, til i dag.

Slutning

Det var lykkedes anholterne i en årrække at kombinere en traditionel fællesskabspræget organisation med den moderne pengeøkonomi; men økonomisk kunne det ikke bære, fordi der blev for få sild. Der var brug for pengeindtægter, og man var nødt til at afveje indtjeningsmulighederne ved notfiskeriet mod de alternative muligheder ved snurrevoldsfiskeriet, som ellers ikke var særligt givtigt i oktober og november. Derimod synes det ikke at have knebet med fællesskabsvillen. Notfiskeriets organisation stod ikke for anholterne i modsætning til at "vi vidste jo alle, at vi harpede hver for sig".

De dårlige perioder i snurrevoldsfiskeriets års cyklus overvandt man ved efterhånden at gå over til trawlfiskeri, som bedre kunne forenes med en konstant udnyttelse af det sydlige Kattegats forskellige ressourcer. Især blev fiskeriet efter jomfruhummer vigtigt. Selvom trawlfiskeri i sig selv ikke kræver større samarbejde mellem beboerne har både omstændighederne og mentaliteten fastholdt fællesskabsformer og tilstande, som ikke længere er typiske på fastlandet. I 1940'erne og 50'erne sejlede samtlige anholtkuttere således på skift fisk til auktion i Grenå, så de alle kunne regne med en fast indtægt derfra.

1. Ifølge Ragnar Olsson, Kulturgeografiska Institutionen, Göteborgs Universitet, som har kontakter i Göteborgs skærgård, må det have været Leonard Karlsson fra Röd på Hönö, som solgte noterne til anholterne.

HENVISNINGER

- Dansk Fiskeristat, Bind I Å.C. Stubberg (red.). København, Danske Erhvervs Forlag 1935.
- Fuglsang, Anton: Randers Amts Sandflugs Historie, i Randers Amts Historiske Aarbøg, Bind XLV 1951.

- Giddens, Anthony: A Contemporary Critique of Historical Materialism, Vol.1: Power, property and the state. London, MacMillan Press 1981
- Hobolt, E.A.: Anholt i Fortid og Nutid. København, Gyldendal 1947

Skiftprotokol for Anholt 1772-1851. Krogerup Gods. Landsarkivet for Nørrejylland.

Smidt, A.J.: Beretning om Fiskernes Tilstand ved Øerne i Kattegat, ved det nordlige Fyen etc. Trykt i følge Indenrigsministeriets Foranstaltning. København 1860

Tang Kristensen, Evald: Den Anholt i sagn og sæd. København 1891

Trap, J.P.: Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark. Speciel Del. Andet Bind. København G.E.C.Gad 1859

Harald Olsen:

MAKRELLFISKETS UTVIKLING PÅ DEN NORSKE SKAGERRAK-KYSTEN PÅ 1800-TALLET
En indikasjon på den moderne fiskerinærings fremvekst i Norge.

Fra sesongpreget binæring til profesjonelt helårsfiske

Utviklingen av den moderne norske fiskerinæring, fra en sesongpreget binærings- og en av flere komponenter i en kombinert husholdssøkonomi til en spesialisert og eksportrettet hovednæring basert på stordriftsmetoder, har foregått gjennom en lang og uavbrutt prosess. Gjennom en kontinuerlig prosess av teknologiske og organisatoriske innovasjoner har næringen tilpasset seg og utnyttet de muligheter som har foreligget i ressursgrunnlaget, næringens sosiale organisering, bearbeidelses- og foredlingsmulighetene og i mulighetene for salg og omsetning.

Men selv om dette altså har skjedd gjennom en relativt kontinuerlig utviklingsprosess, har likevel visse tidsperioder betydd mer for denne utvikling enn andre. De vesentligste endringer fram mot et moderne, profesjonelt helårsfiske har skjedd i løpet av de siste 130 år. Fram til omkring midten av forrige århundre skjedde utviklingen i norske fiskerier i hovedsak langs trassisjonelle linjer (Hodne 1981, s.112). Fisket var i hovedsak et fjord-, skjærgårds- og kystfiske fra åpne båter med snøre, line, garn og landnot, og fiskeproduktene hadde stort sett vært de samme gjennom århunder (Sejersted 1978, s.152). Fra og med midten av hundreåret kommer det så i tur og orden innovasjoner innenfor redskaper, båter, produkter og organisering av fangst, transportsport og omsetning som leder utviklingen framover mot det spesielliserte og profesjonelle og mer havgående helårsfisket.

Dette skjer som del av en mer omfattende samfunnsforming i samme periode, nemlig overgangen fra tradisjonskultur til industrikkultur - for å bruke Skagerrak/Kattegat-prosjektets terminologi (Ludvigsen 1981 og 1982). Samfunnets produksjonsliv gjennomgår i perioden en grunnleggende omforming fra enkelt kombinasjons-

og husholdsbruk til mer spesialiserte kapitalintensive og etter hvert industrialiserte produksjonsformer. Utviklingen i fiskeriene følger det samme hovedmønsteret, med teknologiske innovasjoner og utvidelse av resurskilder og produktspeskerter, økning i antall fiskerier og sesongenes varighet, og åpning av nye eksportmarkeder. Som følge av tillagende professionalisering og spesialisering i fiskerinæringen får en også økkende sosial differensiering mellom eiere av kapital og selvære av arbeidskraft. I forhold til kombinasjons- og binærings mer kollektive eindoms- og driftsformer blir fiskeflåten og dens kapitalutstyr i den mer spesialiserte fiskenæring i tiltagende grad privatert (Hodne 1981 s.131).

Bremsende mekanismer

Forholdene lå imidlertid ikke entydig til rette for en utvikling i denne retning i Norge. Den sterke sammenbindingen av fiske og jordbruk i store deler av "Fisker-Norge" var en betydelig bremsemekanisme på utviklingen mot en selvstendig og spesialisert fiskenæring. Generelt kan en si at sålenge en hadde rik ressurstilførsel til de tradisjonelle fiskeriene bidro dette til å opprettholde de gamle driftsformer, og til å utsette strukturendringer i retning av mer spesialiserte og intensive utnyttelsesmåter.

Det som skjedde i Norge i første del av 1800-tallet var rik og regelmessig ressurstilgang til de tradisjonelle store sesongfiskerne (torsk og sild). Det ga norsk fiskerinæringer en betydelig oppgang, men det var en ekspansjon i mengder og volum, og i liten grad utvikling i innhold og metoder.

De bremsende mekanismene kommer tidvis til uttrykk i form av bevisst og aktiv motstand mot nye redskaper og driftsformer. Når imidlertid ikke den norske fiskerbondens skepsis mot visse innovasjoner i 1800-tallets fiskerier utelukkende uttrykk for en konservativ motstand mot alt nytt. Motstanden gjelder først og fremst endringer som på en grunnleggende måte ville rokke ved hovedstrukturen i fiskeriene, særlig eiendomsforholdene til produksjonsmidlene. Endringer som ville gjøre fiskerne til

lønnsarbeidere i stedet for selveiere, ble motarbeidet. Derimot aksepterte fiskerbonden stort sett innovasjoner som han selv kunne gjøre seg nytte av og som kunne bidra til å styrke hans eget utbytte av fiskeriene og dermed hans eget eksistensgrunnlag. Et godt eksempel på dette er motoriseringen av fiskeflåten. Bruken av dampbåter fikk aldri den store utbredelsen i norske fiskerier. Til det var denne driftsformen for kapitalskrevende og urbant orientert. Den store mekanisering av fiskeflåten skjedde først med forbrenningsmotoren og senere semidieselmotoren. Dette var nemlig innovasjoner som var utmerket tilpasset de norske kystfiskerier, idet disse motorene kunne installeres i både små og store fiskebåter (Bergh et.al. 1983 s.96). De kunne såles gennomføres uten at det innebar grunne leggende konkurranseskyvninger og strukturendringer i næringen. Derfor skjedde også utviklingen av det norske havfisket med utgangspunkt i de mange små sjøbruk – kuttere, skytter og etter hvert noen få mindre dampskip – som ble eid av middels formuende partshavere, og ikke som i utlandet med utgangspunkt i store skip tilhørende kapitalsterke aksjeselskap (Hjort 1905 I s.411).

Fra kyst til hav – og økende internasjonal kontakt

Utviklingen av den moderne fiskerinæringen skjer som en bevegelse fra de nære kystområder og ut mot åpent hav – fra fjord- og skjærgårdsfiske via kystfiske til havfiske. Disse tre nevnte stadiene har det vært vanlig å definere på følgende måte (ut fra 1800-tallets forhold):

Fjord- og skjærgårdsfiske: fiske nær land eller innenskjærs, mest med åpne båter.

Kystfiske:
fiske som foregår utenfor skjærgårdene i kortere eller lengre avstand fra land, mest med mindre dekkede farkoster; Driften er basert på at fangsten daglig bringes fersk til lands.

Havfiske:
fiske som drives lengre til havs med større dekksfartøyer, hvor fangsten kan oppbevares lengre tid ombord, og hvor fartøyet dermed blir mer uavhengig av landkontakt (Iversen 1905 s.206).

Utviklingen av et havfiske fra norsk Skagerrak-kyst innebar en erobring av Skagerrak- og Nordsjøbassenget. Dette er imidlertid et havområde som på 1800-tallet allerede i århundrer var blitt utnyttet til havfiske av andre fiskerinasjoner. Det gjelder særlig Nederland og England, men i mindre grad også andre, bl.a. Danmark og Sverige.

Allerede på 1200-tallet var hollenderne aktive på engelske og svenske kyster (Hjort 1905 I s.285), og med den hollandske oppfinnelse av drivgarnsprinsippet på 1400-tallet begynte utviklingen av et havfiske fra større fartøyer. I 1533 ble det fra byen Enkhuizen alene sendt ut 140 fartøyer til drivgarnsfiske etter sild, med 20 ledsgende krigsskip som beskyttelse. Havfisket i Nordsjøen var av slike dimensjoner og slik økonomisk betydning at det hadde storpolitiske konsekvenser, f.eks. i form av periodiske krigstilstander mellom Nederland og England.

Det et gryende norsk havfiske fra norsk Skagerrak-kyst på 1800-tallet ble konfrontert med var altså en internasjonal fiskeribedrift med århundrelange tradisjoner. Og selv om det nok var viktige innenlandske forutsetninger for utviklingen av et norsk havfiske, har uten tvil de teknologiske innovasjoner som i stor grad endret næringens karakter i dominerende grad vært av utenlands opprinnelse (Bergh et al.1983, s.72). Som vi senere skal se har impulser fra de øvrige nordiske land - ikke minst fra Sverige - spilt en vesentlig rolle i denne sammenheng, og konsekten og forbindelsene over Skagerrak/Kattegat blir derfor av betydelig interesse.

Statens rolle i fiskerienes utvikling

Den dansk/norske statsmakt prøvde tidlig å stimulere utviklingen av et norsk havfiske. Gjennom forskjellige former for privilegier prøvde regjeringen allerede fra 1660-årene av å stimulere havfiske fra Sørlandskysten, etter hollandsk modell. Særlig ble Kristiansands borgere tilgodesett, bl.a. gjennom fritagelse fra militærteneste, skatteløftet og billige saltleveranser, mot å sette på organisert havfiske (Wergeland 1963 s.408). I 1690 ble havfisket endog trukket inn i løsningen av en av de mange

"De 4000 rdl. Arendalitene hadde fortjent at bøde for deres Opsætsighed i at flytte til Byen, skal være dem tilgivet, paa det Vilkaar at de for 8000 rdl. partcipere med Csands Indbyggere i Grønlands Handel, Dogger- og Silde-Fiskerie, Hvilke Csands Indvaanere under Privelegierernes Fortabelse skulle være pliktige at fortsætte." (Wergeland 1963 s.409).

Når det likevel ikke ble noe av disse bestrebelsene, har det ifølge Jens Rathke sammenheng med forholdene innenfor fiskehandelen: "Den største Deel av Fiskehandelen har været indhylltet i et Mørke som har afskrækket alle vindviede." Fiskehandelen har i Norge ifølge Rathke vært overlatt til "nogne ildesindede Handlende" (Hjort 1905 I s.326).

Når det likevel ikke ble noe av disse bestrebelsene, har det ifølge Jens Rathke sammenheng med forholdene innenfor fiskehandelen: "Den største Deel av Fiskehandelen har været indhylltet i et Mørke som har afskrækket alle vindviede." Fiskehandelen har i Norge ifølge Rathke vært overlatt til "nogne ildesindede Handlende" (Hjort 1905 I s.326).

Regjeringen beholdt imidlertid sin positive innstilling til et norsk havfiske også utover på 1700-tallet. I dette hundreåret ble det gjort et storstilt forsøk på havfiske fra sørlandskysten, idet kompaniet Lund i Farsund fra 1740-årene av satte igang drivgarnsfiske etter sild og doggerfiske etter hollandsk mønster. Bemannet med jyder og helgolendinger som hadde lært havfiske hos hollendere og tyskere ble kompaniets skuter sendt til Revet, Doggerbank, Shetland, Island og endog Grønland. Og da kompaniet Lund i 1814 etablerte "Det kongelige Farsunds Fiskeri Institut" gikk staten inn med halve grunnkapitalen, 60.270 rdl. (Hjort 1905 I s.320).

I tråd med denne interesse for havfiske så de dansk/norske myndigheter ved 1800-tallets begynnelsen med skepsis på fiskerienes nære tilknytning til jordbruksbruket, og mente at det ville være en fordel "at forvandle Norges Fiskerier, idetminste for en stor Deel, fra Bondebrug til Kjøpstadnæring" (Sejersted 1978 s.151).

Bakgrunnen for denne oppfatning var blant annet sviktende ressurstilgang til de tradisjonelle fiskerier og forventninger om at et mer moderne havfiske ville representer en ny giv for næringen. Disse tankene ble imidlertid mindre aktuelle da en i de følgende tiår opplevde rike og regelmessige innsig i de tradisjonelle sesongfiskeriene (torsk og sild).

Utover på 1800-tallet kjølnar interessen for et direkte statlig engasjement i norsk fiskerinærings, i tråd med framveksten av en næringsliberalistisk tenkemåte. Kompaniet Lunds søker om støtte til utvikling av et drivgarnsfiske i Nordsjøen ble avslått med den begrunnelse "at andragendet vilde indeholde en begunstigelse, som ikke ville være overensstemmende med forfatningens grundprincipper" (Hjort 1905 I s.414).

Statens rolle overfor fiskerinæringen var i resten av hundråret sterkt preget av viljen til å opprettholde det eksisterende bosettingsmønster og den eksisterende hovedstruktur innenfor fiskeriene. Myndighetenes interesse for større fangstkvantum og høyere inntekter i næringen medførte således på ingen måte akseptering av innovasjoner som ville bryte opp den eksisterende struktur i fiskeriene. Derfor ser vi gjennom århundret en rekke eksempler på at Stortinget tar parti for de fattige småfiskerne i konkurransen med moderne stor driftstiltak (Bergh et al. 1983 s.92).

For de norske fiskeriers vedkommende kan en derfor ikke si at staten bare er redskap for de herskende klassers interesser, og at staten systematisk støtter opp under et spesialisert og intensivt drevet yrkesfiske (Scotte 1979 s.85).

Makrellfiskets utvikling - indikasjonen på den nye tid i norsk fiskerinærings

En av de første og tydeligste indikasjoner på den nye tid i norske fiskerier rundt midten av forrige århundre finner sted på Skagerrakkysten - med utviklingen av makrellfisket. Dette fisket, som fra et utpreget fjord- og skjærgårdsfiske (garn-, not- og døgefiske) gjennom et omfattende kystfiske (drivgarnsfiske noen få sjømil fra land) utviklet seg til vårt første systematiske havfiske (Hodne 1981 s.117), er viktig og spesielt interessant fordi det på en rekke områder avspeiler de nye tendenser i norsk fiskerinærings (Itry 1979 s.157).

Utviklingen av makrellfisket fra den norske Skagerrakkysten illustrerer en bevegelse fra de nære kystområder og ut mot åpent hav. Garn- og notfiske etter småmakrell helt inne ved kysten og

fjordene hadde lenge vært et viktig lokalt forsyningsfiske, men uten eksportmessig betydning (Solhaug 1976 II s.505). Omkring 1860 utvikler makrellfisket seg til et omfattende eksportorientert kystfiske, noen få sjømil utenfor holmer og skjær, basert på drivgarnsfiske etter sommermakrell, og med bruk av større dekkede båter (Solhaug 1976 II s.505). Og prosessen fullføres i 1880-årene, da et av de første egentlige havfiskerier utvikler seg på Nordsjøbankene, basert på dorging etter høstmakrell med store havgående båter (Solhaug 1976 II s.527).

Det som skjer omkring midten av forrige århundre, med framveksten av det eksportorienterte drivgarnsfisket etter makrell, startet også en prosess som peker framover mot vårt eget århundres moderne havfiske.

I kartleggingen og forståelsen av samfunnsmessige utviklingsprosesser blir makrellfisket derfor et viktig fenomen, selv om dette fisket i nasjonai målestokk ikke hører til de viktigste rent kvantitativt, og havfiskeriene generelt gjennom hele hundreåret er av underordnet nasjonaløkonomisk betydning i forhold til kystfiskerienes klare dominans (Solhaug 1976 I s.68).

Det eldste makrellfisket: fjord- og skjærgårdsfiske

Man vet med sikkerhet at det har vært fisket makrell allerede på 1200-tallet (Iversen 1905 s.262) og Peder Claussen Friis bevitner at det ble fisket makrell på Sørlandet på 1500-tallet. Makrellen fiskes da med "Krog og Snorer oc drages med Vaad oc Garn ind paa Vigerne udi Julio oc August i stuore Haab saa at mand stundom paa en Dag kand drage 20 eller 30 Thønder i-lænd paa et Sted" (Friis 1599/1881 s.93).

Visse indikasjoner tyder på at det allerede på 1600-tallet ble gjort forsøk på havfiske etter makrell (Iversen 1905 s.262), men først i 1800-tallet begynner det nok fjord- og skjærgårdsfisket med snøre, dorg, garn og net som er det eldste makrellfisket.

I 1864 forteller Eilert Sundt om makrellfiske med "stø-garn" fra "før mands minde" rundt Lista-fjorden (Sundt 1864/1976 s.192). Stø-garnet fløt enkeltvis med overkanten i vannskorpen, men var fastgjort i bunnen. Det svaiet rundt med vær og vind, og ble derfor også kalt "svai-garn".

Sundt forteller ellers at man på Flekkerøy fram til ca. 1830 bare fisket makrell med snøre og krok (dorg og pilk), mens man på Lista oppdaget dorgefisking ved en ren tilfeldighet i samme periode. Dorgefisket etter makrell skulle førstig på dette tidspunkt ha vært kjent lenge på Østlandet (Sundt 1864/1976 s.192). Makrell ble også fisket med faststående bunngarn, hovedsakelig på Østlandet (Iversen 1905 s.263). Endelig var det vanlig, særlig fra Lindesnes og vestover å ta makrellen med grundvad eller landnot (stor not) (Iversen 1905 s.263). Landnota var et stort redskap, var dyr i anskaffelse, krevede flere mann under fisket, og forutsatte derfor som regel sameie eller andelslag. (Dannevig 1975 s.91).

Jens Kraft forteller omkring 1820 at man i Manddal fogderi fisket makrell med dørg "nogle Mile fra Kysten" fra midten av juni til slutten av juli, mens man senere på sommeren fisket den inne i fjordene med snøre og not. (Kraft 1826 s.462).

Oppsummerende kan vi si at denne første fasen i makrellfiskets utvikling varer fram til omkring 1830. Makrellen fiskes i denne perioden i fjord- og skjærgårdssonen med en rekke forskjellige redskaper, delvis i tråd med gamle tradisjoner, og delvis gjennom nyoppdagning og nyanvendelse av gamle metoder og redskaper på dette fiskestasjonen. Redskapsbruken varierer også en del langs kysten, og varierer på ett og samme sted med sesong-tidspunktet og makrellstimens posisjon og avstand fra land.

Det må førstig presiseres at selv om de senere fasen i makrellfiskets utvikling introduserer nye redskaps typer og fiskemetoder, blir de metoder og redskaper som her er nevnt fortsatt brukt langs Skagerrakkysten gjennom hele 1800-tallet og et godt stykke inn i dette århundre.

Makrellfisket i denne første fasen var i hovedsak et selvforsyningfiske. Riktnognok registreres det i Flekkerøy tolldistriktsregister i 1788 "en stor Mængde Makrel, hvilken blev nedsaltet og utført til Frankrike og andre Steder" (Solhaug 1976 II s.500), men ved hundreårsskiftet var fiskeriet tydeligvis nede i en bølgedal, og fram til ca. 1830 forekommer det så godt som ingen eksport. Langs hele Skagerrakkysten forsyrte makrellfisket i denne perioden det lokale forbruk. Makrellen, som var en kjærkommen nødhjelp i nødsårene fram mot 1814, ble - på grunn av redusert innsig og økende etterspørsel - i vesentlig grad rikmannskost utover i 1820-årene.

Drivgarnsfisket

Den andre hovedfasen i makrellfiskets utvikling begynner omkring 1830, med utviklingen av drivgarnsfisket. Nå var ikke drivgarnsfisket noen ny oppfinnelse. Den første drivgarnslenke skal ha blitt laget i den nederlandske byen Hoorn så tidlig som i 1416, og hollenderne drev i de følgende hundreår drivgarnsfiske i stor stil i Nordsjøen (Hjort 1905 I s.286).

Ifølge Eilert Sundt skal anvendelsen av drivgarnsprinsippet etter makrell på Skagerrakkysten ha utviklet seg på Lista omkring 1830 (Sundt 1864/1976 s.193). Utbyttet ved drivgarnsfisket viste seg å være så godt at denne metoden sprede seg raskt både vestover og østover langs kysten, og Lista-fiskerne var tydeligvis hoved-innovatørene i denne prosessen.

De første forsøk ble gjort med 22-fots åpne båter med 4-6 garn i lenken, men da det viste seg at utbyttet økte med garnmengden og avstand fra land, ble både båter, garndybde og antall garn i lenken gradvis større. I slutten av 1830-årene var en kommet opp i gjennomsnitt 12-16 garn i lenken, i 1840-årene 20 garn, og slik fortsatte det gradvis utover i hundreåret, til det i 1890-årene var vanlig å bruke 70 garn i lenken (Iversen 1905 s.262).

En faktor som uten tvil har stimulert drivgarnsfiskets utbredelse langs Skagerrakkysten er losvirksomheten, idet det var van-

Ig for losene å drive med drivgarnsfiske etter makrell mens dé lå ute på havet og ventet på innkommende skip (Iversen 1929 s. 401). Losenes drivgarnsfiske kan forøvrig betraktes som en videreføring av det dørgefiske etter makrell som losene drev helt fra hundreårskiftet av (Iversen 1929 s.402).

Garna ble satt fra $\frac{1}{2}$ til 5 mil fra land, avhengig av hvor makrelen sto. Selve drivingen beskriver Sundt slik:

"Båden må være på pladsen ude på havet, når solen går i vandet; thi da skal der sættes. Garnlænken består nu gjerne af en 50 garn, og disse udgjøre tilsammen en længde af 3000 alen eller 1/6 af en norsk mil. En mand ror båden og de tre andre sætte, det er en times arbeide. Et slæbetou gjøres fast i det sidste garn og i bådens forstavn; garnlænken driver med strømmen, og båden slæbes med, selv mod vinden. Man får sig noget mad; en mand sætter sig derefter på udvik, de andre krybe under seilet og lure ham af. Det drives den mørkeste stund af natten, 2 til $2\frac{1}{2}$ time. Ved tidligste daggrg begynder man at trække. Dette er et stridt arbeide for alle 4 mands; de må tage spændtag og ret hale af magt, helst når båden har vinden imod sig; det er en 2 til $2\frac{1}{2}$ times anstrængelse.

For at være på pladsen ved sol-sæt må der efter vindens og veilængdens forskjellighet reises ud mellem kl. 1 og 5 om eftermiddagen. Det er som en grågås-flok at se til, når bådene legge ud. De ere samlede i begyndelsen; men strax udenfor de yderste holmer sprede de sig ud. Der hales ud af alle kræfter, det er som en kaproen og kapseilen, thi det gjælder for hver båd om at komme langt bort fra flokken; når det nu er så, at alle eller de fjerste ville så langt ud som muligt, så gjælder det altså tillige om at være den yderste." (Sundt 1864/1976 s.198).

Med drivgarnsfisket kom makrellen til å få en langt mer sentral plass i norske fiskerier enn tidligere. Økningen i oppfisket kvantum fikk også konsekvenser for befolkningens forbruksmønster langs Skagerrakkysten, idet makrellen i større grad ble hverdagskost for folk flest fram mot 1860.

I amtmannens beretning fra Vest-Agder i 1835 heter det således:

"Makrellens Mænde er, især i de senere 3 á 4 Aar, meget tiltaget ved en forbedret Fiskemaade, idet man nu bruger Garn istedet for at man kun forhen fangede Makrellen med Krog; ved denne Tilvæxt ere Priserne herpaa blevne lavere, og derved sættes endogsaa den simpleste Mand i stand til at

nedsalte Makrel til Vinterføråd, og endog Bønderne langveisfra forsyne sig med denne Artikkel." (Amtb.1835 List. s.158)

Disse endringene gjorde seg i hovedsak gjeldende langs hele Skagerrakkysten, selv om det framdeles var slik at visse områder og miljøer utmerket seg i drivgarnsfisket.

Allerede i femårsperioden 1840-45 ser vi at makrellfisket er blitt et betydelig fiske - til dels det viktigste - så langt øst som til Akershus og Vestfold (Amtb. 1840-45, Agers.s.8; Amtb. 1840-45 Jarls.s.73), selv om fiskerne i østre deler av Skagerrakkysten ser ut til å holde lengst på de gamle fiskemetoden. I Oslofjorden var det således vanligst å bruke bungarn helt ut i 1860-årene, "muligens mest av gammel vane" (Amtb.1861-65 , Smaal.s.6).

I det hele tatt klager amtmannene i de østlige amt over at makrellfisket ikke drives så effektivt som det kunne vært gjort. Årsaken som oppgis er mangel på hensiktsmessige redskaper, muligheter for nedsalting og "Skjønsomhed og Sands for Fiskens Tilberedning" (Amtb.1836-40,Smaal.s.29; Amtb.1840-45,Smaal.s.21).

I og med drivgarnsfisket utviklet makrellfisket seg til noe mer enn et enkelt husholdningsfiske. "Der fiskedes nu ikke alene til husbrug, men fulldadde både seilede ind til småbyerne Flekkefjord og Farsund og lagde sig ved bryggerne og solgte" (Sundt 1864/1976 s.193). Ut over i 1830-årene utviklet det seg likeledes et betydelig drivgarnsfiske på Flekkerøy, til forsyning av markedet i Kristiansand. Det var kvinnene som her besørget transporten av makrellen fra Flekkerøy inn til byen, og som også sto for selve salget (Sundt 1864/1976 s.194). Et tilsvarende lokalt forsyning-fiske utvikler seg også lenger østover langs kysten, der fisket i ytre Oslofjord og særlig det betydelige fisket ved Ulaholmen i Vestfold - ble viktig i forsyningen av markedet i hovedstaden.

Når det gjelder forsyningen av de viktige byene på Østlandet, utviklet det seg etter hvert en arbeidsdeling blant Skagerrakkysts makrellfiskere. Fiskerne på Sørøstlandet var i hovedsak ferskfiskleverandører, mens fiskerne på Sørvestlandet (særlig i

Vest-Agder) produserte saltmakrell, som egnet seg til vinterforsyning (Solhaug 1976 II s.509).

Omsetning og befraktnings, som fiskerne opprinnelig hadde hatt ansvar for selv, ble etter hvert overtatt av oppkjøpere og handelsmenn.

Omkring 1860 kommer et nytt vendepunkt i makrellfiskets utvikling. Denne gang skjer det ikke ved nye fiskemetoder, men ved endringer i omsetningsleddet: makrellen blir eksportvare. Det hadde utover i 1840- og 1850-årene vært gjort flere forsøk på eksport, som imidlertid ikke hadde lykkes: "Et forsøg, som i begynnelsen af Periodens Løb gjordes fra Frankrig med Fartøier, der kjøbte raa Makrel som nedsaltedes i selve Fartøiet, har såvidt vides ei været fornyet." (Amtb.1840-45 List.s.103). Det samme var tilfallet med eksportforsøk til Tyskland, England og USA i slutten av 1850-årene.

I forsøket på eksport av saltet makrell til USA var det dansker som hadde vært toneangivende. Svenske og i en viss grad også danske fiskere var nemlig allerede i 1850-årene aktive i makrellfisket i Nordsjøen. Sommeren 1858 hadde danske fiskere med seg både tonner og salt, med tanke på eksport til USA hvis fangsten ble god (Christiansands Stiftsavis og Adressekontors Efterretninger 1858 nr.53). Christiansands Stiftsavis bemerket til dette forsøket at "når utlendinger har vist oss veien, vil man måske også her begynne at tenke på saken." Avisen bemerket ellers med beklagelse at "den rikdom som Forsynet så at si sender oss like i våre hender, går oss for en stor del forbi mer enn den burde av mangel på foretaksgånd..... Vår by er jo ikke blottet for el- lers driftige og foretaksgomme handelsmann, og det vilde være ønskelig om noen vilde ta det her omhandlede under nærmere overveielse" (Op.cit.)

Makrellrogn hadde i mange år vært eksportvare, særlig til Frankrike, men heller ikke dette hadde fått noe særlig omfang (Amtb. 1846-50 s.5; Amtb.1851-55, List.s.4). Saltet norsk sommermakrell syntes altså ikke å være noen egnet eksportvare.

Men i fogdens innberetning fra Mandal Fogderi for 1856-60 finner vi nye signaler:

"Makrellfisket har vært drevet med sædvanlig Held og har det siste Aar vært mere lønnende, fordi nogle Engelskmænd gjorde Opkjøb og udsukbede den nedlaegt i Lis." (Fogdb.1856-60.Mandal).

I England var det blitt vanlig å distribuere fersk fisk til det innenlandske marked ved hjelp av is. Norge hadde allerede fra 1820-årene av en betydelig eksport av is til England til dette formål. Etter hvert ble det også tatt med endel fisk i denne eksporten, først og fremst laks, men etter hvert også noe fersk makrell (Hodne 1981,s.117). Med utgangspunkt i de gamle forbinderes makrell, og England som var etablert gjennom hummereksporten, så engelske importører også muligheter i frisk makrell, muligheter som de utnyttet godt. De brukte sitt kontaktnett av norske kommisjonærer, inniggikk kontrakter om levering, og bygde endog ishus for makrelleksporten på norsk jord (Solhaug 1976 II,s.502). Og det viste seg å være et godt marked for fersk norsk makrell i England.

Kristiansand skal ha vært stedet for de første forsøk med eksport av ferskmakrell, men etter hvert kom Farsund, Flekkefjord og Mandal med i virksomheten, og Farsund overtok etter hvert hegemoniet.

I 1864 var eksporten til England følgende:

Fra Kristiansand tollsted	ca. 1.600.000 stk.
" Mandal	" 80.000 "
" Farsund	" 2.280.000 "
" Flekkefjord	" 600.000 "

(Sundt 1864/1976 s.197)

Men endog så langt øst som fra Larvik ble det eksportert ferskmakrell til England (Amtb.1866-70, Jarlsb.s.20).

Verdien av eksporten økte raskt. Ved Farsund tollsted var utbyttet i begynnelsen av 1860-årene:

1862	7.515	Spd.
	30.400	"
1863	53.120	"
1864	(Amtb. 1861-65	List.s.10)

I den første tiden gikk eksporten fra Kristiansand dels med dampskip og dels med engelske fiskesmakker, fra byene lengre vest med fiskesmakker (Amtb. 1861-65, List.s.13). Etter hvert ble virksomheten overtatt av norske oppkjøpere og eksportører (Amtb. 1876-80, List.s.13).

På kort tid var det altså skapt en ny eksportartikkel i et gammelt fiske, og det produksjonsoverskudd som på den vestlige del av Skagerrakkysten før var gått til byene østpå, ble nå eksportert utenlands. Resultatet var mindre tilførsel til det hjemlige marked, sterkt prisstigning og en omlegging av de hjemlige forbruksvaner, slik at makrellen omkring 1870 igjen var blitt rik-mannskost.

Makrellfiskets betydning framgår av følgende innberetning fra lensmannen i Vansø på Lista fra mars 1866:

"Fiskeri er for et Distrikt med et saa udstrakt Kystareal selvfølgelig en Hovedbedrift. Fornemmelig gjælder dette om Makrellfisket, der foruden at leverer et værdifuldt Bidrag saavel i fersk som saltet Tilstand til Husholdningens forskaffer Distriket dets væsentlige Udførselsartikel. Omtrent 150 fornemmelig aabne Baade, hver med en Besætning af 4 Mand, sjeldent mere, være forrige Aar anbragte i denne Bedrift, og have hver Baad 40 Garn, heller over end under. Hvor stor Udskbning har været, kan jeg ikke opgive anderledes, end at en Baads Fangst i almindelige Aar ansættes til omtrent 20.000 Sktr., og at der gjennemsnitlig fortøres i Districket aarlig 700 Tønder a 260 Sktr. Resten, eller 2.818.000 Sktr., skalde da udgjøre, hvad der bliver udskibet, og efter en antagelig Gjennemsnitspris af 36 Skil. pr. Snes udbringe 42.270 Spd. Herved maa imidlertid bemærkes, at forrige Sommer var paa Grund af stormende Veir et slet Fangstaar, og at Baadantallet hvert Aar er tiltaget, uden at jeg dog formaa at opgive, hvor stort det var i Begyndelsen af Perioden, eller hvor stor den aarlige Tilvæxt har været. Lægger man til, hvad Rognen, der staar i en pris af omtrent 10 Spd. pr. Tønde, har afgivet, og de ofte høiere Priser paa selve Fisken end anført, der ere stegne ofte til 60 Skill., endog til en Spd pr. Snes, er det ikke saa usandsynligt, at Udbytten af Mak-

relfisket i Femårsperioden kan beregnes med 40.000 Spd. pr. Aar, en Gisning, jeg af erfare Folk har hørt opstille. Paa en indirekte Maade skaffer Makreltrafiken Fortjeneste ogsaa om Vinteren ved Indsamling af Is, der paa denne Kant af Landet udelukkende sker for Makellens Skyld og skaffer en saa meget mere velkommen Indtægt, som denne falder paa den haardeste Aarstid, hvor Næringskilderne ere faa eller ingen. At Udskbningen af fersk Makrel udlukkende sker til England, behøver neppe at tilføies." (Amtb. 1861-65, List.s.9)

Også lengre østover langs kysten fikk makrellfisket økende betydning, direkte eller indirekte på grunn av den økte eksport.

I Nedenes Fogderi var det årlige utbyttet av makrellfisket i siste del av 1860-tallet ca. 15.600 Spd. (Fogdb. 1866-70, Nedenes). I Vestfold (Jarlsberg og Laurvig amt) lå det årlige utbyttet på ca. 10-12.000 Spd. Fisket i Vestfold kom etter hvert til å få Ulaholmene som knutepunkt:

"Af størst Betydning er Makrellfiskeriet, der falder til langs Kysten saa langt ind i Fjorden som til Botne i Jarlsberg, men som er af størst Betydning ved Udløbet af Christianiafjorden paa Strækningen fra Færder til Langesundsfjorden. Her fiskes fra Midten af Mai til høstmiddag Midten af Juli et betydeligt Kvantum Makrel hvert Aar af Fiskere, ikke alene fra denne Egn, men også fra Onsø og Hvalørerne og fra Kyststrækningen i den nordligste Del af Bohuslän. Fisket drives med Dæksbaade af Størreise og Indreise som almindelige Lodsbæde med 20 à 24 Fods Kjøl. Der fiskes først med Drivgarn og senere paa Sommeren og Høsten med Dorg. Fisken af sættes for det meste i fersk Tilstand dels i de nærmeste Byer, dels til Opkjøbere, som bringe Fisken nedlagt i is til Drammen og Christiania og den indre Deel af Tjøme-Ulleholmerne, som ligger i den sydligste Deel af Sandesund og Ryssesund, har der danned sig en Markedsplads, hvor fiskere og Opkjøbere samles. Ide Par sidste Aar har 2 mindre Dampsksibe været benyttede til Transport af den opkjøbte Makrel." (Amtb. 1866-70 Jarls.s.9)

Ulaholmene ble samlingssted for fiskere fra begge sider af Oslo-fjorden, og endog helt fra Sverige (Solhaug 1976 II s.519).

Selv om drivgarnsfisket ble det dominerende makrellfisket fra 1830-årene av, er de eldre redskapstyper og fiskemetoder fremdeles i bruk utover i hundreåret. Det gjelder spesielt på østre del av Skagerrakkysten. Denne parallele bruk av ulike metoder førte noen steder til åpne brukskonflikter. Det var særlig til-

felle i Oslofjorden, der en fikk en konflikt mellom bunngarns- og drivgarnsbrukere:

"...dette slags Garn (bunngarn) er, efter hvad Amtet har bragt i Erfaring, for en stor Deel fortrængt af det saakalde drivgarn, der lægges længre fra Landet og hvorpaas Makrel og sild i Farten gjenem Vandet faste sig. Hvorvidt denne Maade at fange Fiskene paa kan ansees gavnlig for Fiskerne i Almindelighed, tor Amtet ikke afgjøre; men, efter hvad der i Almindelighed antages, adsprede disse Drivgarn Fiskestimmene, og kunne efter deres Indretning ikke heller opptage Fiskene i en saadan Mangde, som Bundgarnene, hvis Brug saaledes, paa Grund af denne Fiskestimmens Foruroligelse længere ude i Fjorden, i de senere Aar betydelig har aftaget." (Amtb. 1840-45, Smaal. s.22)

Fra Oslofjord-fiskernes side ble det levert inn forslag om lovforbud mot bruk av drivgarn, men det ble ikke etterkommet av regjeringen.

Fjordfiskerne her var også av den oppfatning at det livlige drivgansfisket lenger vestover langs Skagerrakkysten var en trussel mot fjordfisket etter makrell:

"Hellerikke spesielt for Makrelfisket har det nyforløbne Femaaar været gunstigt i Christianiafjorden, hvor dets Afkastning pleide at være til en sand Velsignelse baade for Bybefolkingen og de nærmere Landdistricters Indvaanere. Skulde Grunden ligge deri, at denne Fisk ligefra den søger ind under Norges Vestkant efterstræbes af en uendelighed af Garn paa dens Vandring langs Kysten og derved skremmes bort fra sin tilvande Yei - hvilket endelig Fiskere paastaae - saa er der vel lidet Udsigt til at Østlandet etter kan blive idetmindste i nogen syndelig Grad delagtig i denne Herlighed." (Fogdb. 1866-70, Aker og Follo).

Nordsjøfisket etter høstmakrell

Det tredje hovedstadium i makrellfiskets utvikling begynner midt i 1880-årene, med framveksten av Nordsjøfisket etter høstmakrell - det første egentlige havfisket av betydning her i landet.

Høstmakrellen hadde lenge vært betraktet som en delikatesse og var sterkt etterspurt på det innenlandske marked. Den var imid-

lertid en luksus som de færreste kunne unne seg. I Agder og Telemark hadde man allerede tidlig i århundret forsøkt å ta høstmakrell med snøre og not, men da makrellen sjeldent gikk så nær opp til kysten på denne årstid, var det først etter at havfisket kom igang at dette fisket fikk noe omfang.

Brev fra 1600-tallet viser at man tidlig var klar over høstmakrellforekomstene i Nordsjøen. Sjøfolk som krysset Nordsjøen på ettersommeren hadde lenge skaffet seg matfisk ved hjelp af dørgefiske etter makrell. Men det var først i 1880-årene at denne høstmakrellen ble gjenstand for spesielt fiske, og det var svenske fiskere som ledet an i denne utviklingen (Hjort 1905 II s.371).

Det er ingen tilfeldighet at svenske fiskere ble innovatører på dette felt, for svenske hadde ligget langt framme i havfisket i Nordsjøen. Svenske Bohusläns-fiskeres bankfiske i Nordsjøen var kjent i Norge allerede på slutten av 1500-tallet (Hjort 1905 I s.317), og i 1850-årene ble det på Bohusläns-kysten satset sterkt på utvikling av et moderne havfiske. "Göteborgs aktiebolag för storsjöfiske" og "Göteborgs og Bohusläns aktiebolag för storfiske" ble grunnlagt i 1858 for engesjement i og utvikling av dette fisket. Begge disse selskapene fikk et kort liv, men grunnlaaget var lagt for en videre utvikling av Nordsjøfisket (Haneson & Rencke 1923, s.70). I 1861 deltok det 126 fartøy fra Göteborg og Bohusläns i Nordsjøen og Skagerak/Kattegat. De var alle over 20 tonn, og halvparten var over 40 tonn. Besetningen var totalt på 1200 menn, dvs. gjennomsnittlig 9-10 mann pr. fartøy (Solhaug 1976 I, s.240).

De svenske havfiskerne opererte i stor grad fra norsk sydkyst, særlig fra byene Farsund og Egersund (Hjort 1905 I, s.366) og tilførte uten tvil norske fiskere mange impulser i retning av havfiske.

Svenske liniefiskere var da også de som først begynte å fiske makrell med dorg på Nordsjøbankene om sommeren. Det begynte så

smått i 1860- og 1870-årene som agnviske, men det var først i 1880-årene at skuter ble spesielt utrustet for dette fisket (Hjort 1905 I s.396). I 1886 drev 4 skuter fra Bohuslän dør-gefiske på revet med Egersund som base. De saltet fangsten rund i tømmer. Utbyttet var godt, og dette fisket ekspanderte raskt i de kommende år. De viktigste fiskeklassene var Store og Lille Fiskebank og Doggerbank, og det var stort sett svensker, dansker og nordmenn som drev dette fisket (Hjort 1905 I s.396).

På norsk side var det allerede gjort noen spredte forsøk på Nordsjøfiske. Blant annet forsøkte redere i Aust-Agder i 1870-årene, på grunn av tilbakengangen i skipsfartsnæringen, å utruste sine fartøy for Nordsjøfiske (Amtb. 1876-80, Ned.s.11). I Kristiansand ble det også gjort forsøk med større fiskeskøyter på bankfiske (Amtb. 1881-85, List.s.20). Og i 1882 ble jakten "Helene" fra Torjusholmen ved Arendal sendt til Utsira for å drive dorging etter makrell der (Dannevig 1975, s.106).

Men det var fiskere fra Haugesund-distriktet som gjorde de første mer omfattende forsøk på havfiske etter høstmakrell i Nord-sjøen. Dette initiativet har nok sammenheng med nedgangen i sildefiskeriene på denne del av kysten. Samtidig er det også klart at framveksten av havfisket har som viktig forutsetning den utvikling av makrellfisket som dryggarnsfisket representerte (Sølhaug 1976 II, s. 527, 529). I 1887 var det 26 fartøy fra Haugesund-distriket med, mens antallet i 1891 var økt til 230 fartøy, med deltagere fra Kristiansund i nord til Drammen i øst. Bare fra Lister og Mandal amt var det i 1893 med 23 båter med 157 fiskere, som hadde et samlet utbytte på kr. 45.600 (Helland 1903, s.308). Foregangsmenn var ofte fiskere som tidligere hadde vært hyret på svenske Nordsjøfartøy, og som der hadde lært både fisketeknikk og behandlingen av makrellen (Dannevig 1975, s.106).

Nordsjødorgingen etter makrell utkonkurerte på mange måter det gamle revfisket som særlig løsene hadde drevet, idet makrell-fisket viste seg å være mer regningssvarende (Dannevig 1975, s.61).

Makrelldorgingen forutsatte større, dekkede fartøyer, men på en annen side var fiskeredskapene langt rimeligere enn ved driv-garnsfisket. Det første fartøyet som ble utrustet til makrell-dorging i Farsunddistriket skal ha vært en fransk kutter på 80 tonn. Redskapsutrustningen var følgende:

"Hun hadde en dorgestang på hver side, og hver stang hadde 3 dorger, og til det kom der ut 3 snorer over hekken. Snørene var av bomull. Det samme var fortommene, og i enden av disse var der festet en oval blykule med en gjennem-gående bolt. Det ble bare brukt blanke kroker..., og der var to til tre kroker på hvert snøre. Tilsammen var vi 8 mann ombord. Etter seks uker i nærheten av den hollandske kysten hadde vi inne 147 tønner med fletket makrell og dermed full last." (Dannevig 1975, s.106).

Det var først vanlig at mindre frakteskøyter, de såkalte "Danmarkssluppen", også ble brukt til makrelldorging (Sørensen 1983, s.72).

Det var som oftest nødvendig for fiskerne å gå sammen 3-4 stykker i partssederier for å kunne skaffe seg fartøyer til makrelldorging. En viktig forutsetning for dette fisket var ved siden av den interne etterspørsel muligheten for eksport. Det viste seg at i motsetning til saltet sommermakrell var saltet høstmakrell en egen eksportartikkel. Særlig fant man i Nord-Amerika et kjøpevillig marked.

Dermed lå forholdene til rette for utviklingen av det første egentlige havfisket i Norge. En viktig innovator på det holdningsmessige plan var bl.a. Selskabet til de Norske Fiskeriers fremme, som ble etablert i 1879 (Strøm 1949, s.140). Selskapet propaganderte sterkt for havfiske og skaffet norske fiskere plass på hollandske og skotske havfiskefartøy, slik at de kunne lære (Solhaug 1976, II, s.533).

Innovative forutsetninger for makrellfisksets utvikling

Som tidligere påpekt har makrellfisksets utvikling på den norske Skagerrakkysten skjedd på grunnlag av en rekke viktige innovasjoner.

Her skal oppsummerende nevnes noen av de viktigste.

Båter

En viktig forutsetning for utviklingen av drivgarnfisket og senere havdorgefisket etter makrell var utviklingen av større dekksbåter. Det utenskjærsk kystfisket etter makrell skal ha begynt som dørgefiske tidlig i århundret, svært ofte fra losbåter. Losene brukte tiden til å fiske mens de lå på sjøen og ventet på skip (Helland 1903, s.305). Losbåtene var da også vanligvis blant de første småbåtene som fikk dekk, og som derfor kunne gå noe særlig ut fra land. Dekksbåter skal ha vært i bruk i Larvik-distriktet allerede fra 1820-årene av (Solhaug 1976 II, s.519).

På østre del av Skagerrakkysten var den såkalte Hvaler-båten et viktig stadium i utviklingen av dekkede og mer havgående båter. Denne båttypen er resultatet av en gammel felles båtbyggertradisjon på begge sider av svenskegrensen: på Hvaler og på Koster (Diriks 1863, s.317, Madsen 1934, s.25, Gøthesen 1977, s.66).

Men det som kom til å bety mer for det eksportrettede makrellfisket på Skagerrakkysten var utviklingen av de dekkede Listerbåtene. Det skjedde først i 1860-årene (Solhaug 1976 II, s.520).

Utviklingen av denne båttypen synes også å ha klar sammenheng med tilbakegangen i vårsildfiskeriene i vestre del av Agder-regionen, ved at sildeinnsigene flyttet seg gradvis nordover langs vestkysten. Dette innebar stadig større avstander å tilbakelegge for de fiskerne i Lister og Mandals amt som fremdeles ville være med på sildfisket, og dermed behov for bedre og mer sjøgående båter. I 1867 var ca. 1/3 av makrellbåtene i Lister og Mandals amt dekket. I 1871 var dette tallet øket til 55%, og i 1872 66% (Solhaug 1967 II, s.520).

En viktig konsekvens av det svenske bankfisket i Nordsjøen for norsk fiskeriering var innføringen av svenske deksfartøyer i det gryende norske havfisket. I første omgang kom denne innovasjonen til å revolusjonere bankfisket på Storegga utenfor Nøre-

kysten, med tyngdepunktet i Ålesund. Dette nye skøytefisketet vakte stor oppmerksomhet i samtiden, og fikk betydning i det å vise nye veier og utviklingsmuligheter i fiskenæringen. Snart spredte da også denne innovasjonen seg videre til andre deler av norskekysten (Solhaug 1976 I, s.240, 241). Senere i århundret ble bygging og kjøp av fiskebåter med dekk for havfiske et sentralt offentlig anliggende gjennom opprettelsen av Havfiskeforetaket (Hodne 1981, s.126). Da bankfisket etter høstmakrell utviklet seg i 1880-årene, var det først Lister-skøyter som ble benyttet, men man gikk snart over til større skøyter og kuttere - gjennomsnittlig ca. 35 tonn (Solhaug 1976 II, s.531). Blant annet kjøpte en opp engelske fiskekuttere, da en i England gikk mer og mer over til dampskip. Da drivgarnfisket etter sommermakrell var på sitt høyeste utenfor Agder-kysten, ble det også gjort forsøk på å benytte dampskip i selve fisket. I 1869 deltok for første gang et hjuldampskip fra Kristiansand i makrellfisket utenfor Flekkefjøra, og det var også spesialbygd dampskip med i de påfølgende år, fram til 1873. Men da disse båtene ikke fisket mer enn de heldigste av dekkshåtene, ble utgiftene for store, og dette tidlige kapitalistiske innslaget i makrellfisket ble av kort varighet (Rudjord 1974, s.330).

Fiskeredsrådskaper

Når det gjelder fiskeredsrådskaper, forutsatte ikke utviklingen av makrellfisket særlig store innovasjoner. Det eksportfisket som utviklet seg i 1860-årene var som nevnt basert på drivgarnsfiske. Nå hadde drivgarn som metode vært kjent i lengre tid, og hadde vært benyttet i makrellfisket fra 1830-årene av. Det var særlig den redskapsmessige utrustning og drivgarnslenkenes lengde som økte utover i hundreåret. Som før nevnt var det i 1890-årene ikke uvanlig å bruke opptil 70 garn i lenken. Det sier seg selv at et drivgarnsfiske med en slik utrustning forutsatte en betydelig økonomisk satsing. Bankdorgefisket etter høstmakrell i 1880-årene medførte i sammenligning langt mindre utgifter til redskaper.

En viktig forbedring var utvilsomt overgangen fra hamp til bomull som garnmateriale. Ifølge Eilert Sundt var det fiskeren Ola i Heia i Farsund-distriktet som først benyttet bomullsgarn på Sørlandskysten omkring 1840: "han tog denne opfindelse ud av sin egen tanke, ikke ved efterligning fra andre steder" (Sundt 1864/1976 s.201).

En mindre lokal innovasjon på redskapsfronten syntes også å ha slått positivt ut for det sørlandske drivgarnsfisket. Det var forsøk med grønne garn. Innovatøren var noe så uvanlig som forstanderen ved tugthuset i Kristiansand. Det var han som bragte disse garn på markedet, garn som ifølge fiskernes erfaringer fisket bedre enn de brumbarkede. Tugthusforstanderen ble en stor leverandør av garn, som ble produsert av fangene (Rudjord 1974, s.331).

Is som oppbevaringsmiddel

Viktige innovasjoner i omsetningsleddet kom til å få helt avgjørende betydning for den eksport som var forutsetningen for drivgarnfiskets eksansjon i 1860-årene. Det gjalt særlig bruken av is som kjøle- og oppbevaringsmiddel. Den tradisjonelle oppbevaringsmetode for makrell hadde vært salting, og saltet makrell hadde vært basis for en ganske omfattende omsetning på det innenlandske marked. Særlig gjelder dette forsyninger av de større byene i Østlandsområdet. Men saltet sommermakrell ble som vi har sett aldri noen god eksportartikkel. Derimot egnet fersk makrell seg godt til eksport, og forutsetningen var is som oppbevaringsmiddel. De tidligste engelske oppkjøpere og eksportører av ferskmakrell sto også for isproduksjonen, og etablerte seg med egne ishus på norskekysten. Etter hvert overtok imidlertid norske handelsmenn denne virksomheten, og produksjon og eksport av is ble en betydelig virksomhet flere steder langs Skagerrakkysten.

"som allerede tidligere nevnt, maa Isexporten nu regnes til en af Porsgrunds fornemste Næringsveie. 1873 og 1874 Aars særdeles gunstige Konjunkturer for denne Bedrift havde i høj Grad opmuntret Spekulationen og bevæget en Flerhet af Byens Borgere - for en væsentlig Del, som naturligt var, Næringsdrivende - til at kaste sig over Isførretninger, og man saa ogsaa i en kort Tid det ene Ishus reise sig efter

det andet. Den store Konkurransen i en Artikel, der som Is kan tilveiebringes i hvilkensomhelst Mængde, og for hvis Produktion der næsten ingen Grænde er, samt flere uheldige Aar have vistnok bragt adskiligt Tab og som følge deraf allerede bevirket Nedlæggelsen af flere etablerede Isførretninger, men inden Porsgrunds Tolddistrikts drift drives og har gjennem hele Førmaaret været drevet Isførretninger efter stor Maalestok og af Enkelte utvilsomt med adskiltlig Fortjeneste, hvilket foruden i en af mangeaarig Erfaringsfremsaet nationale og omhyggelig Driftsmaade muliggjort faring fremgaat om Leverance af Is Tider indtraadte, afsluttede Kontrakter om Leverance af Is til nogenlunde antagelige Priser, der yderligere støttedes ved lave Arbeidspriser og billigt Skibsrum til forordningen Transport. Foruden de enkelte Exportører har Isførretningen også skaffet vorre Arbeidere Beskjæftigelse og adskillig Fortjeneste, og det som oftest netop paa en Tid, da Arbeitsfortjenesten, ellers er lidet. En ikke ringe Del af Skibsfilaaden er dessuden ved Isexporten skaffet Udfraarter, om end til lave Rater." (Amtb. 1876-80, Brats s.20.)

Bygging av felles ishus ble forevrig et viktig ledd i fiskernes bestrebelser på å bygge opp en egen, kollektiv omsetningsvirksomhet i 1880-årene (Dannevig 1975,s.111).

Transport med dampskip

En viktig faktor for utviklingen av ferskmakrell som eksportprodukt var de nye dampskipsrutene fra den norske Skagerrakkysten. Dampskipene muliggjorde sikker og stabil transport. Med etablering av faste dampskipstruter ble Kristiansand fra og med 1852 skjæringspunkt for kontakt med to av landets viktigste eksportmarkeder, Øst-England og Nord-Tyskland, og Kristiansand ble da også - ved siden av Farsund - sentrum for den nye eksportnæringen (Steen 1948, s.187, 226).

De ukentlige anløp av kystdampskip til Kristiansand var i 1855 følgende:

- 1-2 på tur fra og til Hamburg
- 2-3 på tur fra og til Hull
- 1 på tur fra og til London (hver annen uke)

(Amtb. 1851-55, List. s. 6)

"Kystfarten med Dampske er betydelig udviklet. Nye Dampskslinier er aabnede mellem Kristiania og London, anlæ-

enige Christiansand, hvilken linie er av overmaade viktighed for Fiskeexporten. Ligesaa en Linie mellom København og Leith anløbende Christiansand på Tour og Retour. Denne Rute vedvarede hele Aaret og er meget betydningsfuld som den eneste direkte Forbindelse med Udlandet i Vintertiden." (Amtb. 1861-65, List.s.12.)

Ved siden av de engelske oppkjøpere kom etter hvert også sørlandske byborgere og handelsmenn med i makrelleksporten. Fisket hadde betydelige ringvirkninger, for i tillegg til omsetningsverdien kom verdien ved kassefabrikasjon, ising, pakking og lastning av fisken, fragtfotjenester på norske skip til England og mellommannsfortjenester (Steen 1948,s.227). Det var særlig byene som hadde fordelene av dette.

Makrellen og kostholdet

Makrellfiskets betydning for folks levekår langs Skagerrakkysten kan en få et visst inntrykk av ved å studere det interne forbruk av denne ressursen, og endringer i kostholdsvaner. Fjord- og skjærgårdfisket etter makrell var som nevnt fra gammelt av et lokaalt forsyningsfiske. Fram til 1860 gikk da også omtrent all fangst fra drivgarnsfiske etter sommermakrell til lokal forsyning og til omsetning på det innenlandske marked.

Den betydelige økning i oppfisket kvantum som fant sted utover i 1840- og 1850-årene i og med drivgarnsfisket - og det derav følgende fall i priser - gjorde makrellen til hverdagsskost for folk både i byene og på landsbygda. Saltet makrell utkonkurerte mange steder saltsilden som vinterforsyning.

Da ferskmakrelleksporten ved hjelp av is kom igang i 1860-årene, kom produksjonen på etterskudd i forhold til avsetningsmulighetene, og som en følge av dette - prisstigning. Eksporten utkonkurerte det interne forbruk, og i 1869 gikk ca. 90% av fangsten til eksport. Makrellen opplevde følgelig en statusheving som matfisk i takt med økende priser, og den ble på nyt forbholdt et mer kjøpekraftig publikum. Fra å være fornødenhetsvare og almuespist fersk (Solhaug 1976 II,s.515-16).

Makrellfisket og næringsstrukturen på Skagerrakkysten

Fiskerne på den norske Skagerrakkysten øst for Lindesnes har til alle tider vært sterkt orientert mot lokal forsyning og det hjemlige marked, og i liten grad mot eksport. Her var det skogsdrift, trelastesport og skipsfart som besørget landsdelens pengeinntekter, mens fisket inngikk som et ledd i den direkte matforsyning. Og i kystbyene og bygdene rundt hadde man et stabilt og relativt stort marked for de daglige tilførsler av fisk. Samtidig har fisket på denne del av kysten vært mer spesialisert enn den typiske fisker-bonde kombinasjonen i de typiske sesongfiske-distrikte vestpå og nordpå (det såkalte "Fisker-Norge"). De relativt få fiskerne på Sørøstlandet var i langt større grad enn på Vestlandet og i Nord-Norge eneriksesutøvere.

Dette hovedmonsteret holdt seg også under framveksten av makrellfisket, idet makrellfisket på Sørøstlandet i hovedsak gikk til lokalt forbruk og det hjemlige marked. I Vest-Agder (Lister og Mandals amt) gikk makrellen derimot hovedsakelig til eksport.

Satsing på drivgarnsfiske (med opptil 50-70 garn pr. båt) var relativt kapitalkrevende, og drev utvilsomt utviklingen i en spesialisering. Det samme gjaldt også satingen på større, dekkede båter.

Det at de dekkede Listerbåtene i Lister og Mandals amt ble bygget med tanke på både vårsildfisket og makrellfisket peker også framover mot helårsengasjement i fiskerinæringen: sildfisket og makrellfisket kunne utfylle hverandre.

Det som skjedde i overgangsårene omkring 1855-60, da vårsildfisket opphørte, og drivgarnsfisket etter makrell vokste fram, var delvis en flukt bort fra kombinasjonsriket fisker-bonde for de som hadde jord å falle tilbake på, og delvis en sterkere satning på helårsfiske for de som ble igjen i denne næringen (Solhaug 1976 II, s.522).

Denne utviklingen forsterkes gjennom framveksten av Nordsjøfisket etter høstmakrell i 1860-årene. Fiske i september måned var vanskelig å kombinere med jordbruk, og ble derfor i hovedsak drevet av mer eller mindre profesjonelle fiskere. Videre representerte kravet til større, havgående båter et kapitalbehov som samlet var enda større enn ved drivgarnsfisket, og bidro også til en spesialisering av dette fisket (Sørensen 1983, s.73).

Sett under ett ser en altså i makrellfisks utvikling på 1800-tallet en hovedtendens mot et stadig mer kapitalintensivt, eksportorientert og spesialisert fiske. Makrellfisks framvækst illustrerer således grunnleggende utviklingslinjer i norsk fiskeririnnæring, som peker fram mot dette hundreårets moderne fiskerier.

LITTERATUR

- Berg, Trond, et al.: Norge fra u-land til i-land. Vekst- og utviklingslinjer 1830-1980. Oslo 1983.
- Dannevig, Hartvig W.: Fiske- og redskapsutviklingen på Sørlandet. Aust-Agder-Arv. Arendal 1975.
- Diriks, Carl Fr.: Om de forskjellige Slags Baade i Norge. Folkevennen b.12, Kristiania 1863.
- Friis, Pedér Claussen: Om alle slags Diur som er udi Norrigh(1599). Samlede Skrifter - Udg. ved Gustav Storm, Kristiania 1881.
- Gøthesen, Gøthe: Norske båter.B.1 - Skagerrak-kysten. Oslo 1977.
- Haneson, Valdemar & Rencke, Karl: Bohusfisket. Göteborg 1923.
- Helland, Amund: Topografisk-statistisk beskrivelse over Lister og Mandals Amt I. Kristiania 1903.
- Hjort, Johan: Udsigt over havfisks utviklingshistorie. Norsk Havfiske 1. del. Norges Fiskerie. Bergen 1905.
- Hodne, Fritz: Norges økonomiske historie 1815-1970. Oslo 1981.
- Iversen, Thor: Farkoster, redskaber og fangstmaader. Norsk havfiske 1.del. Norges Fiskerie. Bergen 1905.
- Iversen, Thor: Fiskeribedriften i sjøfartens historie. Den norske sjøfarts historie. Bind III 2. Oslo 1929.

Kraft, Jens: Topografisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge. Tredie del. Christiania 1826.

Ludvigsen, Peter: Kattegat-Skagerrak. Et stykke fællesnordisk regional kulturohistorie. Nord-Nytt nr.10, 1981.

Ludvigsen, Peter: Kattegat-Skagerraks kulturhistorie under 1800-tallet. Center-Nyt nr 13, Aalborg Universitetscenter 1982.

Madsen, Andreas: Båtbygging på Hvaler i eldre tid. Norsk sjøfartsmuseum, skrift nr.18. Oslo 1934.

Rudjord, Kåre: Oddernes bygdehistorie. Kristiansand 1974.

Scotte, Lasse: Fiske och kapitalism. Nord-Nytt nr 4, 1979.

Sejersted, Francis: Den vanskelige frihet 1814-1851. Norges historie, B.10, Oslo 1978.

Solhaug, Trygve: De norske fiskeriers historie 1815-1880, B.I-II. Oslo 1976.

Steen, Sverre: Kristiansands historie 1814-1914. Oslo 1948.

Strøm, Jan (red.): Norsk fiskeri- og fangsthåndbok. Oslo 1949.

Sundt, Eilert: Fiske makrel (Folkevennen b-13, 1864). I verker i utvalg - Bind 7: På havet. Oslo 1976.

Sørensen, Bjørne: Uthavn, loshavn og tollstasjon. En studie av ut-havnsamfunnet Ny-Hellesund på 1800-tallet. Hovedopgave i historie. Universitetet i Bergen 1983.

Try, Hans: To kulturer - en stat, 1851-1884. Norges historie, B.11, Oslo 1979.

Wergeland, Nicolai: Christiansands Beskrivelse. Utg. Oslo 1963.

ARKIVALLA

Amtb.	1835	: Beretning om Kongeriget Norges øconomiske Tillstand 1835 N.off.St. Christiania 1836
"	1836-40:	" " 1836-1840 " "
"	1840-45:	" " 1840-1845 " "
"	1846-50:	" " 1846-1850 " "
"	1851-55:	" " 1851-1855 " "
"	1861-65:	" " 1861-1865 " "
"	1866-70:	Beretning om Amtenes øconomiske Tillstand 1866-1870 N.off.St.Christiania 1873
"	1876-80:	" " 1876-1880 " " "
"	1881-85:	" " 1881-1885 " " "

Agers.	=	Agershus amt
Brats.	=	Bratsberg amt (Telemark)
Jarls.	=	Jarlsberg og Laurvigs amt (Vestfold)
List.	=	Lister og Mandals amt (Vest-Agder)
Ned.	=	Nedenæs og Raabygdelagets amt (Aust-Agder)
Smaal.	=	Smaalehnernes amt (Østfold)

Fogdb. = Fogdenes innhørertringer (Riksarkivet, Oslo/Statistisk Sentralbyrå)
 Forarbeider til antmannenes femårsberetninger (Serie B) 1815-1925
 (Film Serie NR 60001)

Fogdb.	1856-60	-	Nr. 10, Rull 10
"	1866-70	-	Nr. 32, Rull 27